

KESERÜ BÁLINT

EPIKTÉTOS MAGYARUL - A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

SZEGED

1963

EPIKTÉTOS MAGYARUL — A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

Epiktétos nem tartozik az antik világ legnagyobb, legeredetibb gondolkodói közé, hatása azonban rendkívül intenzív, időben és térben messzire terjed.

Elsősorban életével hatott. Rabszolgának született — valószínűleg neve is csak ezt jelzi. A későbbi, nem éppen hiteles, de a róla alkotott elképzelésekre jellemző feljegyzésekben Epiktétos a rabszolga már kész filozófus is, s a felzabeditott iskolavezető és gondolkodó egy kissé mindig rabszolga marad. Legendák keletkeztek arról, hogy milyen következetesen alkalmazta etikai elveit a saját életében: „fegyhetetlen életű ember volt, minden negédségtől és kérkedékenységtől igen igen idegen”; soha nem gyűjtött vagyont, valósággal nyomorgott. — Ez is megkülönbözteti a késői sztoa más képviselőitől, különösen Senecától, aki önmegtartóztatást és szegénységet prédikált, s közben mesés vagyont harácsolts össze.

Gondolatait egy tanítványa örökölte az utókorra. Gyakorlati nevelő volt, nem az író-filozófusok közé tartozott. Egész gondolatrendszerére rányomja bélyegét élete: korábbi rabszolga volta éppúgy, mint a maga elé tűzött pedagógiai feladatok. Filozófiája a császárkor népszerű sztoicizmusának része, mégis vitathatatlanul sajátos arculatú. Így nála a szokottnál centrálisabb helyet kap és szubjektív közvetlenséggel szólal meg a rabszolga igénye az emberi életre, ez az egyébként is aktuális probléma. A munka megbecsülését hirdeti. A szolgaság elleni — passzív — lázadást tükröznek tanításai. Egyúttal azonban a rabságba való belenyugvást is, mely a „külső bilincsek” gyötrelmét egy „belső szabadság” ideájával enyhíteti. Epiktétosnál éppúgy, mint a többi sztoikusnál ennek az ellentmondásnak az utóbbi oldala, a belenyugvás dominál. Ő azonban mindenkinél inkább átéli az egész ellentmondást, s erősebb hangot ad első oldalának, bizonyos értelemben a rabszolgatömegek szabadságvágyának. Természetesen teljesen idegen tőle az ellentmondás forradalmi vagy radikális megoldásának még a lehetősége is. Ellenkezőleg: a tűrés és önmegtartóztatás jelszavával szinte szolgai beletörődést hirdet. — Epiktétos e két véglét erőteljes megszólaltatásával a sztoikus etika egyik legszélsőségesebb és leghatásosabb változatát alkotta meg.

Senecától és Marcus Auréliustól eltérően Epiktétos nem az eklektikus, középső sztoa tanaiból merített, hanem visszanyúlt az iskolaalapítókhoz. Anynyira, hogy a régi sztoa tanításaiból (amelyeknek dokumentumai szinte csak romjaikban maradtak ránk) Epiktétos őrizte meg a legtöbbet.

Erdekes, hogy egyes filozófiatörténeti munkák erősen kihangsúlyozzák Epiktétos etikájának a cinikus iskola tanításaival való rokonságát. Ez azért figyelemre méltó, mert a cinikusokat úgy szokás jellemezni, mint „az utca prédikátorait”, szemben „a szalon prédikátoraival”, a sztoikusokkal (H. Schiller). Talán nem volt ennyire éles a különbség és az ellentét a két iskola között. Epiktétos mindenestre erősen vonzódott a cinikusok filozófus-ideáljához. Így eggyel több az oka, hogy sajátos helyet kapjon a késői sztoicizmuson belül.¹

Tanításainak közvetlen utóélete is ilyen sajátos. A „keresztény Seneca” felfedezése és folytonos hatása közben, a középkori Nyugat-Európa alig tud Epiktétosról, művei majdnem ismeretlenek a nyugati kereszténység számára. Keleten annál erősebb a hatása pogányokra és keresztényekre egyaránt. Lehetséges, hogy ennek az eltérések csak olyan külsőségek voltak az okai, mint az, hogy más nyelven maradtak ránk műveik. Mindenesetre Epiktétost Nyugat-Európa csak a reneszánsz korában ismeri meg. A XV. század második, a XVI. század első felében egymást követik az *Encheiridion* (majd a *Diatribai*) latin fordításai, s a latin és görög kiadások.

Epiktétost is megpróbálta a maga képére formálni a keresztény kultúra, nem egészen sikertelenül. A XVI. század közepén jelennek meg az első protestáns kommentárok, de nem maradnak el a protestánsok mögött egyes jezsuita központok sem — egy kissé átformált — Epiktétos népszerűsítésében. Még az olyan hamisításokban sem volt hiány, mint a Pál apostollal való személyes kapcsolat megkonstruálása, utólag. Ebben a tekintetben is érzünk azonban legalább egy árnyalatnyi eltérést Senecától, akinek a neve mellett mindenesetre ismerősebben cseng a „christianus” jelző, mint az Epiktétosé mellett.²

A fenti bevezető sorok szándékosan hangsúlyozták — a sokkal lényegesebb, de közismert azonosság helyett — az eltérést Epiktétos és a késői sztoa között. Szükségesnek látszott ez, mert a sztoicizmus magyar utóéletével foglalkozó kutatás úgyszólván egyáltalán nem vette figyelembe a különbségeket. A magyar szakirodalomban mindig és mindenütt Seneca mellett szerepelt Epiktétos. A valóságban csak részben volt így. A néha külön is jelentkező „magyar Epiktétos” megérdemelné, hogy a kutatás külön is foglalkozzon megjelenésével és útjának állomásaival. A magyarországi „újsztoiciz-

¹ Az Epiktétossal és filozófiájával foglalkozó gazdag irodalmat részletesen felsorolja W. A. Oldfather: *Contributions toward a bibliography of Epictetus*. [Urbana]. University of Illinois, 1927. „Cristicism” c. fejezetében: 148—193. — Az epiktétosi etikának a késősztoa más képviselőitől némileg eltérő sajátosságait az összefoglaló filozófiatörténeti munkák is megemlítik: a polgári munkák a részletkérdésekben, a marxista művek a különbségek társadalmi gyökereit kimutatva. — Az egyik legújabb tanulmány, Michel Spanneut Epiktétos-cikke fogalmazza meg ezt az álláspontot a legpregnansabban: „Epiktetos ist ein echter Stoiker... Dennoch hat er... gewisse Themen auf eine sehr persönliche Weise entwickelt, letzteres so stark, dass er weder im Stoizismus noch im Neostoizismus ganz aufgeht.” (Reallexikon für Antike und Christentum [= RAC] V. Stuttgart, 1961. 603—4.) — Edwin Hatch már alighanem túloz, amikor Epiktétost a sztoicizmustól szinte teljesen elszakítva, „egy nagy morális reformáció főpredikátorának” tekinti: *The influence of Greek ideas and usages upon the Christian church*. London, 1890, 142—158. A H. Schiller-idézet u. itt.

² M. Rossal 1708-ban már ilyen címen értekezik: „*Disquisitio de Epicteto, philosopho stoico, qua probatur eum non fuisse Christianum*”. (Groningen, 1708). — Epiktétosnak a Senecától eltérő középkori utóéletét leg részletesebben M. Spanneut (id. cikk RAC V, 628—77.) és Max Pohlenz (*Die Stoa*. Göttingen, 1848. I. 466.) ismertette.

mus”-ról már jelentőségének megfelelően alapos áttekintésünk van Turóczi Trostler, Wittman és Klaniczay tanulmányainak megjelenése óta.³ Munkáik azonban nem teszik feleslegessé a további részletkutatásokat, így Epiktétosz hazai recepciójának értékelését sem. Ehhez az utóbbihoz az alábbi cikk csak az epiktétosi gondolatok magyar nyelvű megjelenése egy dokumentumának ismertetésével kíván hozzájárulni.

*

Epiktétosznak tulajdonképpen egyetlen művét ismerjük: tanításainak, beszélgetéseinek egy tanítványa, Arrianos által összeírt szövegét. E csonkán ránk maradt anyag szerves része, viszonylag rövidebb kivonata az ugyancsak Arrianos által készített, illetve összeállított *Encheiridion*, a Kézikönyvecske. Remek példája ez egy szerteágazó tan népszerű, de ugyanakkor tudományos, a kialakult terminológiát pontosan tükröző összefoglalásának. Éppen e ritka jelenség — hogy ti. a filológiai-terminológiai jelentőség párosul a gyakorlati-népszerűvel — magyarázza a Kézikönyvecske különleges szerepét Epiktétosz s az egész sztoa utóéletében. Ezt a magvas, egyes részleteiben is zárt, tömény, de nem túl elvont és nehéz szöveget, hamarosan a latin fordítások után, egyes európai nemzeti nyelvekre is átültették. 1534-ben jelent meg az első német, tíz évvel később az első francia kiadás, s a század végére a holland és az angol változat is.

A magyar és a külföldi szakirodalom egyaránt úgy tartja számon, hogy „a Kézikönyvecske első magyar fordítója Mokry Benjamin volt”, aki Pesten 1825-ben bocsátotta ki munkácskáját „a’ Stoikusoknak Erkölcsei tudományáról és annak nevezetesebb fogatkozásairól való rövid elmélkedéssel megbővítve”. Eszerint tehát majd három évszázaddal jártunk volna Epiktétosz anyanyelvre ültetésében a Nyugat mögött⁵

A valóságban nem késtünk ennyit: a rabszolga-filozófus megszólalt magyarul már európai „reneszanszának” (és a magyar reneszánsz virágkorának) évtizedeiben. Teljesen figyelmen kívül hagyva most a magyarországi, de latin nyelvű említéseket, idézeteket és kiadásokat — magyar nyelvű Epiktétosz szövegrészletekre bukkanhatunk már XVI. századi irodalmunkban is. Hogy csak egy példát említsünk, még Bornemisza Péter postilla-köteteibe is bekerül egy helyütt Epiktétosz híres jelszava: „Isten mindennek egy jó mellé két nehézséget szokott adni, tehát: *sustine et abstine*, szenvedj és tűrj, avagy tartóztasd magad”... Pedig Bornemisza bizonyosságot tesz arról, hogy — enyhén szólva — nem lelkesedik a stoikusokért. Vaskos postilla-köteteiben csak egy helyen említi őket, s itt is az derül ki, hogy nem ismeri jól, még kevésbé becsüli a filozófiájukat. El kell fogadnunk a Bornemisza-művek antik elemeit oly alaposan feldolgozó Borzsák észrevételét, hogy közkeletű bölcsességek közé számított ez a mondás abban a korban, s már szinte semmi köze a lapszálon meg-

³ Turóczi Trostler József: Keresztény Seneca. Bp. 1937; Wittman Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. Fil. Közl. 1957, 53—66; Klaniczay Tibor: A magyar későreneszansz problémái. Reneszansz és barokk c. kötetében: Bp. 1961, 303—39.

⁴ E kiadásokat felsorolja Oldfather i. m. passim.

⁵ L. pl. a legutóbbi magyar Epiktétosz-kiadást, mely Kerényi Károly előszavával, Sárosi Gyula fordításában jelent meg: Bp. 1944, 71; Oldfather i. m. 100. stb.

nevezett Epiktétoszhoz: valamelyik gnomagyűjteményből vehette a tudós prédikátor.⁶

Az előbbi Bornemisza-részlet jó példának látszik a gyakorlatilag szinte számításon kívül hagyható kezdetekre, amikor magának a műnek az ismerete nélkül, s szervesenül illesztenek be jámbor prédikációkba egy-egy ilyen pár szavas gondolatot. Mekkorát lépett ehhez képest a magyar későreneszansz legjelentékenyebb költője és irodalmi szervező egyénisége, Rimay János! Igaz, éppen kettőjük közt, az 1580-as években indult hódító útjára a sztoa, legnagyobb hatású újkori propagandistájával, Lipsiussal az élen. Rimay — talán már koraérett gyermekként — Epiktétoson nevelkedett: még fiatalember, amikor büszkén írja barátjának, hogy ő ennek az „egy orvosnak és Bajnoknak Epictetusnak írásával gyámolgatja életét”... Műveletlen, részeges rokonai és nemestársai közti magáramaradottságára, kicsúfoltatására panaszkodik, mint „az Philosophia követője” — s vigasztalásul az Encheiridion 29-ik fejezetét idézi. Ekkor, 1603-ban még latinul. Később azonban sok epiktétosi gondolat bukkan fel magyar nyelvű munkáiban is, különösen egy — valószínűleg késői — bölcselkedő versében. Sajnos nem tudjuk, mikor írta azt a kis prózai elmélkedést, ami töredékben maradt ránk, és egyes helyeken szinte szó szerint Epiktétost követve fejtegeti az élet értelmét. Rimay munkáinak kiadója, Eckhardt Sándor szerint „ez a lap az első magyar nyelvű bölcséleti írás”! Ebben a minőségben megérdemelné, hogy forrásait pontosan tisztázzák. Jó lenne ugyanis választ találni az Eckhardt által felvetett kérdésekre: milyen célból íródott ez az elmélkedés, nagyobb önálló mű részlete-e, stb.⁷

Valószínű, hogy Rimay még élt, amikor Thordai János a teljes Encheiridiont megszólaltatta magyar nyelven. E fordításnak nyomtatott kiadásáról nem tudunk. Több kéziratos változata is közkezen forgott a XVII. században. Ezek sajnos időközben elpusztultak. A XX. század elején egymás után két változatuk került elő, sajnos mindkettő hiányosan. Az elsőt sehol sem ismertették, de legalább megmaradt nemzeti könyvtárunkban. A másikban az ismertető föl sem fedezte, hogy Epiktétosz-szövegről van szó. Ez utóbbi ráadásul azóta elpusztult, s csak néhány részlete maradt meg másolatban. Ahhoz, hogy a fordítás megközelítően teljes szövegét rekonstruálhassuk, meg kell ismerkednünk e két kézírral, s egy harmadikkal: egy latin Epiktétosz-kiadás fordításunkra utaló glosszáival. (A fordítás szövege e cikk függelékében található.)

A TELJES FORDÍTÁS KÉZIRATAI

a) A Thordai-féle kézirat

Az Országos Széchényi Könyvtárban Oct. Hung. 623. szám alatt őriznek egy kis nyolcadrét alakú, utolsó lapjain erősen kopott, láthatóan sokat olvasott kéziratot, mely 32, géppel számozott levélből áll. Mai kötetstábláját a könyvtárba kerüléskor kapta, és ekkor írhatták az egyik bekötési lapra az alábbi feljegyzést: „Mi előtt e kézirat Szelinczki György bécsi antiquáriustól 1903. máj. 9-én megvásároltatott volna, e nyomdaterméssel: Epicteti Philosophi

⁶ Borzsák István: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960, 295, 344.

⁷ Vö. Rimay János összes művei. (Eckhardt kiad.) Bp. 1955. 153, 212, 217, 233—4.

Epictetusnak
Az ioerkölczről
írott kezben hor-
dozó könyveczke
ie. Magyar nyelven.

Feltátoz hordaj anofol
olvaso elij iol.

Mint hogi és életben soh bar-
nat enyefstue Bruunkel
Oziendes Biruel Gogi és
éft ki tanulm né felt
Génkit ném uadlaf, soha
ném sírf, sém né ohaitat
Iol él, mért ném fél, B,
iot örömodbe remél.

Ulcóth a kéziraf Ite
linarki György bécsi or-
diáriusist 1903. má-
j. 2. én megvásároltata
volna, a nyomtatás
mivelket: Epicteti Phi-
losophi Isai Euchi-
zion Claudiopoli
Apian Gaspereu Felt.
Am cto Is xxv (1585) m
eaybe költve

Stoici Enchiridion. Clavdiopoli Apud Gasparem Helti anno MDXXCV (1585.) volt egybe kötve. Dr. S. Gy. — (RMK. II. 186.)”

Az első levélen Georgius Vernes neve szerepel.⁸ Ez a possessor-bejegyzés ismétlődik a kéziratban, de annak a személynek a nevét, akitől ő a könyvet kapta, nem lehet megállapítani: „Ex Libris Georgi Vernes dono accipi a Hum. D. G. F.” (Az utolsó betű elmosódott, lehet P. vagy R. is). Más kéz által ugyanezen a levélen „Senecae dicta” és „Diogenis Sylogismus” cím alatt latin idézeteket találunk, az előbbieket mellett lapszám jelöléssel. Mindezek a bejegyzések a fordítás szövegénél későbbi, a XVIII. század gyakorlatára emlékeztető írással, maga a fordítás viszont a XVII. század első felének jellemző betűivel került a kéziratba.

2a—32b-ig található maga a fordítás. Az első két lapon cím: „Epictetus-nak Az io erkölczről írot kezben hordozo köniueczkeie”; majd bevezető vers: egy hexastichon, magyar nyelven, a XVII. század első felében szokatlanul gördülékeny verseléssel, ami szinte gyakorlott költőre vall. Azután (2b—4a) Epiktetos-életrajz, majd a Kézikönyvecske fordítása következik, sajnos csonkán. A kézirat ugyanis a 43. rész közepén, egy mondatkezdő őrszóval megszakad. A csonkulás láthatóan régen következhetett be.

b) Az Abrugyi-féle kézirat „utasításai”

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában volt egy 192 levél terjedelmű, ívrétalakú kézirat, mely a második világháború végén elpusztult. Ezt a kéziratot Domján István ismertette a Magyar Könyvszemle 1902. évfolyamában (159—61. l.). Cikke csak úgy hemzseg a félreértésektől és a hibás leírásoktól. Így tévesen 1615-öt ír, 1653 helyett, a kötet tulajdonosa, Abrugyi György könyvnyomtató neve mellé; Abrugyit a XVII. század elejének erdélyi kálvinizmusához kapcsolja, pedig a Heltai-nyomdának ez az utolsó vezetője a XVII. század derekán élt, és unitárius volt; a kézirat legnagyobb része zsoltárok fordítását tartalmazza, s ezt a munkát Domján Abrugyinak tulajdonítja, pedig a fordítások — mint ezt mások megállapították — a legnépszerűbb XVII. századi unitárius psalterium szövegével azonosak. Ez csak néhány példa Domján félreértelmezéseire, amiket utóbb kiigazítottak.⁹ Mindaddig azonban nem igazították helyre a graduálszerű kéziratot utolsó két levelének leírását. A két levél Domján szerint „utasításokat” tartalmaz. Ezeknek sajnos csak egy részét másolta le. A lemásolt néhány mondatból azonban világos, hogy Epiktetos-szövegről van szó, mégpedig a Kézikönyvecske magyar fordításáról! A részek beosztása, jelölése, a címek típusai, nyelvi sajátságok — mind pontosan megfelelnek az előbb leírt kéziraténak. Arra természetesen nem gondolhatunk, hogy két levélre (bármilyen nagy alakúak voltak is azok) elférhetett volna az egész kézikönyvecske. Úgy látszik, csak utolsó, mintegy 15 részét másolhatták le Abrugyi György számára. Még valószínűbb, hogy az egész fordítás

⁸ Vernes, vagy Vernes nevű nemesi családról nem tudunk. Bizonyos, hogy kolozsvári polgárok lehettek, s volt közülük az ottani unitárius kollégiumhoz: ennek egyik máig fennmaradt kéziratot aritmetikáját Vernes János másolta 1812-ben. (Kelemen Lajos Emlékkönyv. Bukarest—Kolozsvár, 1957, 41.)

⁹ Domján [a MKSze cikkében tévesen: Damján] István cikkének korrekcióját, az Abrugyi-kézirat leírását és irodalmát ld. Stoll Béla alapos munkájában: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. Bp. 1963, 66—7. — A kézira-ra e cikk végén még visszatérünk.

helyet kapott a graduál végén, de az első 49 fejezetet tartalmazó leveleket később kivágták. Mindezzel kapcsolatban ma már csak találgatni lehet, mert e kézirat bizonyosan elpusztult.

Domján másolata az I—LIV. részek címeit,¹⁰ az LV. rész teljes szövegét, majd — nyolc fejezet kihagyása után — a LXIV. rész címét adja. A leírásból az következik, hogy ezzel végződött az „utasítások” szövege.

Egy töredékes XVII. századi szöveg még töredékesebb újkori másolatáról van tehát szó csupán. Szerencsénkre azonban e néhány sor éppen a Thordai-féle kéziratból hiányzó részleteket ad, s így elősegíti Epiktetos-fordításunk szövegének — ha nem is teljes — pótlását, és segíthet majd a fordító személyének megállapításában is.

c) Egy latin Epiktetos-példány glosszái

Az első, a Thordai-féle kéziratról tudjuk már, hogy érdekes vándorútja volt, s ennek nagyobbik részét — a könyvtáros 1903-i bejegyzése szerint — nem egyedül tette meg, hanem a kolozsvári Epiktetos-kiadás egy példányának társaságában, azzal egybekötve. Nehéz lenne elképzelni, hogy a vásárló könyvtár csak a kéziratot vette volna meg, s azt ott helyben elválasztotta volna a nyomtatványtól. Logikus volt arra gondolni, hogy a kézirattal együtt ez a „nyomdatmék” is ugyanannak a könyvtárnak a birtokába került. A Heltai-nyomda e kiadványának Széchenyi Könyvtár-beli példányai közt azonban egy se volt, amin a jelzett „operáció” nyomai meglátszottak volna. A többi hazai könyvtár példányai sem voltak „gyanúsak”.¹¹ Végül a budapesti Akadémiai Könyvtár régi magyar gyűjteményének új beszerzései közt bukkant elő a keresett példány.

A MTAK RM II. 486. sz. kötete azonos méretű a Thordai-féle kézirattal (14 cm). A köteten többszöri restaurálás nyomai látszanak. Festett félbörkötését a kézirattól való szétválasztása után kaphatta, legfeljebb az első kötéstábla régi változatát használhatta föl a könyvkötő. — A legalább kétszeri restaurálásnak megfelelően a kötet — az eredeti nyomtatvány papirosával együtt — legalább háromféle papírból áll.

Maga a nyomtatvány — az Enchiridion, Christianus Francken, kolozsvári-unitárius lektor által szerkesztett, 1585-i kolozsvári kiadása — csonka. Közül is hiányzik egy-egy levele (pl. B₈, G₁; a hiányzó J₈ levél helyett egy kötéstáblából kiáztatott azonos levelet ragasztott be valaki). Különösen sok levél hiányzik a nyomtatvány elejéről: a címlap és a szerkesztő ajánlása, meg az első két capui szövege (A₁—B₃). B₄-től kezdve 3—4 kéztől találunk bejegyzéseket: az egyik latin nyelvű címetek ír néhány fejezetszám alá; a másik széljegyzeteket és latin verssorokat ékel be a sorok közé, vagy a lapszélekre (D₇, H₇ — s, M₁, Q₂ stb.). Csak két helyen, a nyomtatvány végén találunk magyar sorokat: Q₂ hátlapján, a „Iustum...” kezdetű sor fölött: „A’ mivel valaki kételen azt örömet tseledgye” — tehát egy sztoikus tétel fordítása! Majd a következő lapon: „Mindenkoron aldóm az Urat, míg engem...” — tehát egy református ének kezdő-

¹⁰ Vajon a szöveg — egy kivétellel — csak a fejezetcímeket tartalmazhatta, vagy Domján rövidítette le közleményét úgy, hogy a részcímek leírására szorítkozott? Az utóbbi a valószínű.

¹¹ Hat hazai példány közül egyedül a Budapesti Egyetemi Könyvtaré után találunk csonkulást — egy kolligátum végén.

sora.¹² Ugyanitt, a nyomtatvány végén találjuk az egyetlen datált possessor-bejegyzést: Michaelis Raphai 1731.¹³

A nyomtatvány elé kötött 6 számozatlan levél későbbi eredetű. E levelek eredete több okból is problematikus. Egyrészt láthatóan összecserélték sorrendjüket, talán az utolsó bekötéskor. Másrészt egykorú bejegyzések s legújabb, a nyomtatvány hiányait pótló sorok és oldalak váltogatják egymást a leveleken. Az első ilyen levelet a bekötéshez használták fel: egyik lapja tehát nem látható, a másikra újabban jegyezték föl a nyomtatvány címét. A következő két levélen sok régi, XVII—XVIII. századi eredetűnek látszó följegyzést találunk (főleg latin verseket), de a harmadik számozatlan levél rectóján és tovább a 3—6. számozatlan levélen már újra XIX. vagy XX. századi kéz írása látható: „Candido Lectori...”-val kezdve a nyomtatvány hiányzó első lapjainak másolata. De nem teljes másolat! Nem sikerült ugyanis beilleszteni ezekre a levelekre az ajánlás s a két hiányzó fejezet teljes szövegét; a pótláshoz tehát nem csatlakozik közvetlenül a nyomtatvány a B₄ levéllel. Ez világosan utal arra, hogy az utolsó restauráláskor nem új leveleket kötöttek a nyomtatvány elé, hanem már korábban is ott levőket használtak föl mind a bekötéshez, mind a szövegpótláshoz.

A nyomtatvány után már új papirost találunk. Itt nem maradt fölösleges régi papír, amit a bekötéshez fölhasználhattak volna. Ez logikus is; valószínűül, hogy mindjárt a nyomtatvány után azok a levelek következtek, amik a Thordai-féle kéziratot is megőrizték, amiket most ismertetett kötetünkől utolsó restaurálása előtt elválasztottak.

Az Akadémiai Könyvtár kötetében van néhány olyan bejegyzés is, ami közvetlenül utal az eredetileg vele egybekötött magyar fordításra. Így mindjárt a harmadik számozatlan levélen egy, helyenként kivakart feljegyzést találunk: „<Ezen könyvecskében> hatul írva van magyarul Thordai Jánostul az Epictetus kézi könyve melyet az erkölcsről írt arra <nézve>”. — Ugyancsak az első leveleken több olyan kéz írását találjuk, melyek a Thordai-féle kézirat első levelére is írtak latin sorokat. (Az írások pontos azonosítására nem volt módom, ez csak annak számára lenne lehetséges, aki egymás mellé tehetné a két kis kötetet).¹⁴

A nyomtatványban is előfordul Vernes György, mint possessor neve (G₈, „Caput XXVII.” alatt). A legfontosabbak — a magyar fordítás szempontjából — a látnivalóan reá utaló fejezetszámok. Ezek éppúgy ott találhatók a latin szöveg minden nyomtatott fejezetcíme után, mint ahogy a kéziratban a nyomtatvány fejezetszámaira való utalást találunk ugyancsak minden esetben. (Néhol közvetlenül is utalás történik a magyar fordításra. Pl. D₈, a latin XVI. fejezet margóján: „in tran[slatione] C. XIX.” vagy az F₄ levélen a XXII. fejezet mellett: „Appendix et causa C[apitis] XXII—(H)ung. C[aput] XXVI.”. És ezek a számok minden esetben tényleg megfelelnek a magyar fejezetszámozásnak, ahogyan ezt az első 43 fejezetre vonatkozóan a Thordai-kézirat, az L—LV. részre vonatkozóan az Abrugyi-féle másolat alapján megállapíthatjuk. E sze-

¹² Egy Szenczi Molnár zsoldtáré (XXXIV.)

¹³ Háromszék megyében is élt egy ilyen nevű család: az árkosi Rafaiak. L. Kein-pelen családtörténeti gyűjteményét: VIII, 32.

¹⁴ A két könyvtár két kis kötetének vizsgálatában minden segítséget megkap-tam Fazokas Józseftől és Bükki Bélától.

hatul vireva magga...
 vel Thordai János tal...
 Epistoly leri Eger mege...
 ar...

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
 Atangosok főispájdány

MAGYAR
 TUDOMÁNYOS AKADEMIA
 KÖNYVTÁRA

// gat, uer...
 // gant prouidere meli...
 // postquam surrexere, s...
 // tiam animo imperare
 // commotum reprimere

Appendix... 2. causa
 CXXVI
 (CXXVI)

CAPVT

rint a számozás szerint azonban nem a LXIV. rész lehetett a magyar fordítás utolsó fejezete, hanem egy, az Abrugyi-kódexből már kimaradt LXIX. (ez a szám szerepel a latin szöveg utolsó, LXIII. fejezete mellett: Q₁ levél).

*

A latin Epiktetos-példánnyal és bejegyzéseivel azért foglalkoztunk olyan részletesen, mert az a Thordai-féle kézirattal nyilvánvalóan egy egységet alkotott, s így együtt jelenti az első magyar nyelvű Epiktetos-fordítás legkorábbi lelőhelyét.

Érdemes megkísérelnünk válaszolni arra: hogyan keletkezhetett ez a kötet? milyen cél vezette a fordítás leíróját s a széljegyzetelőket? hogyan mehetett végbe a kötet többszöri rekonstrukciója? Válaszunk természetesen csak hipotetikus lehet.

Az a) kézirat és a c) nyomtatvány által alkotott egység valószínűleg a XVII. század első felében keletkezett. A nyomtatvány talán már ekkor is csonka volt, s tulajdonosa az elejére [?] és végére üres leveleket kötöttet. A végső levelekre e tulajdonos írhatta a fordítás szövegét, úgy, hogy az elsőt e levelek közül üresen hagyta. Erre éppúgy, mint a nyomtatvány elé ugyanekkor kötöttetett levelekre kerültek a későbbi tulajdonosok jegyzetei: a már említett latin versek, Seneca-idézetek stb.

Ki lehetett ez az első tulajdonos és a fordítás leírója? A szöveg nem látszik első fogalmazványnak: javítást, átírást alig találunk benne. Mégsem lehetetlen, hogy autográf kézirattal van dolgunk. Elsősorban maga a fordító tarthatta ugyanis szükségesnek a magyar szöveg és az attól eltérő latin nyomtatvány olyan pontos összevetését, amit az egymásra kölcsönösen utaló caputszámok következetes fölűntetése mutat. Ugyanaz, aki a fejezetszámokat egyeztetti, igen sok helyen javítja is a latin szöveget.¹⁵ Az alapos összevetések és javítások szinte filológusra vallanak, nem egyszerű olvasóra. Magára a fordítóra gondolhatunk tehát, vagy méginkább olyan tanáremberre, aki a XVII. század első felében, a föllendülő anyanyelvi oktatás idején párhuzamosan használta a két szöveget: a latint és a magyart.

Nem tudhatjuk, hogyan került e kétnyelvű kötet kolozsvári unitárius tulajdonosoktól református magyarokhoz keresztül a bécsi antikváriushoz. Csak annyi bizonyos, hogy a XX. század elején elválasztották a magyar kéziratot a latin nyomtatványtól. Előbbi a Széchenyi Könyvtárban maradt, az utóbbit Todoreszku Gyula vásárolta meg. Valószínű, hogy ő restaurálta utoljára a széljegyzetelt nyomtatványt. Gyűjteményének ismertetéséből kiderül, hogy a kolozsvári kiadvány nem egyetlen példányban volt a birtokában, hanem egy több lapból álló töredékkel együtt. Valószínű, hogy ezeket a lapokat is fölhasználta, a kötet leveleit oly alaposan fölforgató restauráláskor. (Az említett J₈ levél pótlása biztosan így történt).¹⁶

Az első kötéstábla belső oldalán pecsétet találunk: „OSZK átengedett fölsőpéldány”. Nyilvánvaló tehát, hogy a kötet a Todoreszku gyűjteménnyel együtt kerülhetett a Széchenyi Könyvtárba, ahonnan azért engedték át az Akadémiai Könyvtárnak, mert már elég példányuk volt ebből a kiadványból.

¹⁵ Pl. H₁, C₇, E₄, E₈, F₃, H₅, N₅, s több levélen.

¹⁶ Akantisz Viktor; Todoreszku Gyula... régi magyar könyvtára. Bp. 1922, XIII–XIV. (csonka és hiányzó leveleknek a megtévesztésig hű pótlásáról) és 31., 111.

Valószínűbb, hogy a teljes kötetet Todoreshku vette meg a bécsi antikváriumban, ő választotta szét, s a kéziratot mindjárt, 1903-ban átengedte az akkori „Nemzeti Múzeum Könyvtára”-nak (ilyen pecsét van is a kézíraton); a nyomtatvány viszont gyűjteményébe illett, s csak azzal került — halála után — az OSZK-ba (Nemz. Múz. Könyvt. pecsét *nincs rajta!*).

*

Világos, hogy mindkét fent ismertetett kézirat a fordítással majdnem egykorú leírásnak tekinthető. Az egyik talán éppen a fordító tulajdonában volt.

A SZÖVEG FORRÁSAI

A XVII. század elején már igen sok — egymástól a szövegben, a beosztásban, a mellékletekben egyaránt eltérő — kiadásban forgott közkezen Epiktétos Encheiridionja görög, latin és néhány élő európai nyelven is. Nyilvánvaló, hogy e kiadások valamelyike feküdhett a fordító előtt (a görög vagy latin változat valamelyik kéziratára gondolni semmi okunk). De ugyan melyik kiadás lehetett az? Csak két negatívum látszik szinte biztosnak. Egyrészt, hogy a Francken-féle kolozsvári latin kiadás nem volt a fordító legfontosabb mintája. Pedig ez lenne a legkézenfekvőbb. Az eltérés azonban nyilvánvaló. Láttuk ezt már a fejezetszámok eltéréseit számontartó lapszéli jegyzetekből. De többről van szó, nemcsak a beosztás különbségéről. A Francken-féle kiadás tulajdonképpen nem más, mint a XVI. századi protestánsok körében közkedvelt Wolfius-féle kiadás és a Thomas Naogeorgius által írt protestáns kommentárok összeszerkesztése, a hangsúlyozottan protestáns kiadások egy változata. Figyelemre méltó, hogy Thordai elszakad a kommentáló gyakorlatától, és „tisztán”, kegyes elméldések nélkül adja az antik szöveget. Lehetséges, hogy munkája közben a kolozsvári kiadást is fölhasználta. (Hiszen lehet, hogy éppen övé volt az előbb leírt példány, s éppen őtöle származnak a Francken-féle latin szöveg oly alapos ismeretéről tanúskodó bejegyzések). De nem ez volt fő mintája.

A másik biztosnak látszó negatívum: a fordító aligha dolgozhatott valamilyen eredeti — görög nyelvű — szöveg alapján. Az Epiktétos-életrajz szövegében egyes részleteket görögül ad, s aztán fordít magyarrá, éppúgy, mint ahogy a latin kiadások Epiktétos-életrajzai is előbb görögül, majd latinra fordítva közlik ezt a két részletet. Ha görög kiadás alapján dolgozott volna, nyilvánvaló, hogy e szövegrészeket se hagyta volna lefordítatlanul. (Hasonló, latin nyelvű életrajzot a görög kiadások előtt nem találunk!)

A fordító tehát legfőljebb kiegészítésül használt görög szöveget. Valószínűleg valamelyik latin kiadást vette *alapul*, de nem a Wolfiusét, s nem is valamelyik más, — keresztény javításokban „gazdag” — latin edíciót.

Igy mindenképpen Angelus Politianus úttörő jelentőségű latin fordításának valamelyik kiadására kell gondolnunk. A neves olasz humanista 1479-ben fordította le az Encheiridiont, s az ő fordítása 1497-i kiadásával indul tulajdonképpen hódító útjára Nyugat-Európában Epiktétos. A XVI. század első felében szinte évente adják ki ezt a fordítást, és a későbbi latin nyelvű kiadások egy része is ebből indul ki. Az Epiktétos-kiadások tömegében egy sajátos típust

jelent szinte a „*Politiani Versio Latina*” — ahogy az egyik kiváló Epiktétos-filológus, Schweighäuser nevezte.¹⁷ A forrás megállapításában a fejezetbeosztás is segítségünkre lehet. A Politianus-féle kiadások legtöbbje 68 fejezetre osztja a szöveget, fordításunk 69-re. Ez az egy fejezetnyi eltérés jelentéktelennek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy más, egykorú kiadás-típusok 52, 61—63, 79, stb. fejezetekre osztva adták görög vagy latin szövegüket. Egyébként is tudós szokás volt a Politianus-féle fordítás újrakiadói részéről a latin szövegnek az eredeti görög szöveg alapján való némi korrigálása. Ilyen korrekciók folytán a jelzett Politianus-féle szöveg kiadásai is mutatnak egy-két fejezetnyi eltérést.¹⁸

A Politianus-féle fordítás egyébként több anyanyelvű Epiktétos-kiadás alapjául szolgált. Így az *Encheiridion* legelső nemzeti nyelvű változata, Jacobus Schenk 1534-ben, Bázelen megjelent német fordítása magának a fordítókiadónak a bevallása szerint is Politianus szövege alapján készült. Ez a fordítás érdemes arra, hogy összevegyük a Thordai-féle kézikönyvecske szövegével. A részletekig menő azonosság mutatható ki köztük!¹⁹ Jellemző apróság, hogy többnyire az anyanyelvű változatokban találunk csak rövid, de a mondanivaló lényegét jól kifejező címeket az egyes fejezetek élén. Ebben is azonos a két fordítás, s talán nem túlzás arra gondolni, hogy ezek a rövid, szentencia-, aforizma-szerű címek az anyanyelven művelődni vágyó szélesebb olvasóközönség kedvéért kerültek a szövegbe. Így ez az apró azonosság egy újabb ok arra, hogy az olvasók szélesebb rétegének szánt, kiadni tervezett munkát lássunk a Thordai-féle fordításban is.

Ennyit magának a *szövegnek* lehetséges forrásairól. A legutóbb mondottak alapján még arra is gondolhatnánk, hogy a fordító tudott németül (hiszen járhatott valamelyik német egyetemre, és itthon is élhetett kolozsvári *szász* unitáriusok körében), és esetleg a német fordítást is alapul vehette. A szöveg előtt azonban egy *Epiktétos*-életrajz áll. Ez a német kiadásban nem található meg, viszont szóról-szóra azonos a XVI. század második feléből és a XVII. századból származó több Politianus-féle kiadás latin Epiktétos-életrajzával.

Végül a fordítás legelején álló magyar nyelvű hexastichon forrását kellene megállapítanunk. Ilyen vers azonban a budapesti könyvtárakban föllelhető Epiktétos-kiadások egyikében sincs. A XVI—XVII. század sok tucatnyi, részben unikumnak számító kiadását kellene végignézni ahhoz, hogy biztosan megállapíthassuk: fordítás-e ez a verseske vagy Thordai János eredeti alkotása.

Egyelőre tehát csak annyit állapíthatunk meg, hogy a fordító a Politianus-féle latin *Encheiridion* valamelyik kiadását használhatta elsősorban.

KI LEHETETT A FORDÍTÓ?

A XVI. sz. végén és a XVII. sz. első felében igen sok Thordai János nevű nemesember, polgár és értelmiségi, köztük több közéleti személyiség származott

¹⁷ *Epicteti Manuale et Cebetis Tabula Graece et Latine... Recognovit et emendavit Joannes Schweighaeuser*. Lipsiae, 1798. Bevezetésében csak a XVI. században 9 fő kiadástípust különböztet meg!

¹⁸ *Oldfather* i. m. 49, 109—16.

¹⁹ E német fordítás Oldfather id. munkája függelékeként jelent meg reprodukciókban. Schenk fordítása néhol bőbeszédűbb, mint a magyar. A legjellemzőbb eltérés, hogy a német fordító néhány „Glosa”-ban magyaráz és igazít a reformáció szellemében.

ki Erdélynek ebből a fontos városából.²⁰ Közülük az alábbiakban csak négy olyan értelmiségit emelünk ki, akinek a fordítóval való azonossága elképzelhető.

1. Az erdélyi humanista Thordai Jánost régóta számontartják későrenezsánsz latin költőink között. Már tanulókorától verselgetett. Korán szolgálatot vállalt Gálfi János udvarában, később pedig a tordai sóbányák vezetője lett. Báthori Zsigmond, Székely Mózes, majd végül Básta György híveként a 15 éves háborúban is résztvett. 1604-ben Nagyenyeden megölték. Életrajzát barátja, Szamosközy István írta meg a legrészletesebben. Sokat emlegetett latin versei közül csak egyet ismerünk: ez egy könyvtáblából kiáztatott verses bírálóat. — Szilágyi Sándor egy megjegyzéséből úgy tűnik, mintha Rimayhoz hasonlóan Thordait is magyar és latin nyelven egyaránt verselő későrenezsánsz költőink közé kellene sorolni.²¹ Ez a megalapozatlannak látszó észrevétel szinte az egyetlen ok arra, hogy e Thordainak a fordítóval való azonosságára gondoljunk. Időben egyébként ő áll a legtávolabb az Epiktétos-fordítás kézirataitól.

2. A századforduló idején két Thordai János deák játszik jelentős szerepet Erdély közéletében.²² Ezek közül az egyik minden bizonnyal annak a családnak a sarja, amely ez időben váltakozva használja a Kolozsvári és a Tordai nevet. Ez a Kolozsvári alias Tordai János fiskális direktor, a Báthory Gábor

²⁰ Időrendben néhány adat: 1512: Johannes Transsilvanensis de Torda iratkozik a bécsi egyetemre. Schrauf K.: A bécsi egyet. m. nemzetének akv.-e. Bp. 1902, 166. — 1563: Joannes Thordai Judex említve Nagybánya város jkv.-ében 21. l. Baia Mare Arh. de Stat. — 1576: Tordai János özvegye említve egy nagybányai polgár végrendeletében. Baia Mare Muzeul. Schönherr-anyag, 6. fasc. 34. — 1588: Közép-Szolnok megyei nemeseik közt említve: Román Népk. Akadémiája tört. levéltára. Cluj. (Volt Erd. Múz. Lt.) Wesselényi családi lt. — 1606. ápr. 4.: Zabo Gergely írja: „Ez elmúlt zent Janos napian en Tordaj Janos vrammal mulattam uolt es bort ittam...” Protocollum Civ. Szatmar. Arh. Stat. Cluj. — 1620 körül: Bethlen Gábor gyalafehérvári gyalogostestőrei közt egy Torday Jánosnak is nemességet és címert adományozott. Áldásy: Magyarországi címereslevelek. III. 213. — 1633: Küküllőmegyei nemeseik felsorolásában Hallerek, Apafiak, Bethlenek után: G. D. Joannes Thorday. Kemény József Dipl. Autogr. R.N.K. Akad. Lt. Kolozsvár. — 1639: A Szentkeresztbeti templom átadási jegyzőkönyvében az unitáriusok közt említve T. J. Ker. Magv. 1880. — 1640 körül: Sárdi János küküllői [ref.?] esperes az ádamosi scholamester, Tordai János szerdjes karasia pösztója elvétele ügyében intézkedik. Apor család Lt. fasc. III. 103. Sepsiszentgyörgyi Múzeum. — 1640: A váradi ecclesiastica protestatioja Egr. Joannes Thordai de Kemer ellen sakfalvi porció ügyében. Wesselényi Lt. Erd. Múz. Lt. — 1644: Tordai János két levele Eszterházy Miklós nádornak az Eszterházi cs. hercegi ágának lt.-ában. Személyi iratok 626. csomó. 101 és vegyes 113.

²¹ Lukinich: Századok 1908, 357–8, A kiáztatott vers Grubanovics Jánosnak Heceni Péter győri rektor tiszteltére írt distichonjait bírálja. — Életéről Szamosközy: Történeti maradványai IV. Bp. 1880. 279–89, 275–6. — Szilágyi S.: „Már hanyatlóban, letűnőben volt a humanizmus gazdag irodalma, s a hunyó nap sugarainál még áldozott Rimay műsájának. Mint Balassa ő is Marullus, Angerianus hatása alatt állt, s mint amaz és mint kívülők sok más — Szamosközy, Tordai stb. — hódolt műsájának latin nyelven is.” Rimay János államiratai és levelezése Bp. 1887, X–XI. 1. (Ez azért érdekes, mert Szamosközyről tényleg úgy tudták még abban az időben, hogy magyar nyelvű versszerző is volt, pl. a Conspiratio Kendiana szerzője.)

²² Sennyei Pongrácz írja 1612-i Önvédelmében, hogy annak idején „Basta az országútl kérdi vala: Gratiamne an misericordiam vultis regnicolae? A két Torday János deák az ország képében tőnek választ, hogy iustitiát kívánnak.” Századok. 1873, 259. — Vaion kettőjük közül ki volt a török követ? 1602. ápr. 12. Báthory Zsigmond írja: Kamuthi Farkasnak: „Az Thorday János deaknak meg hattuk hogy kedg helien ot az vezernel maradgion, de kedg... uelle ot maraduan az ot walo allapathoz hozza oktassa...” Erd. Múz. Lt. Aranka-gyűjt.

ellen fellázadt erdélyi urak közé tartozott, s 1610-ben felakasztották.²³ Klaniczay Tibor ezt a Tordait tartja fordításunk szerzőjének, annak alapján, hogy a Báthory Gábor uralmával elégedetlen erdélyiek túlnyomó többsége a késő-reneszánsz *újsztoikus* eszményeknek hódoló, művelt nemesek és hozzájuk csatlakozó polgárok, értelmiségiek köréből került ki.²⁴ E mellett a föltevés mellett szól az is, hogy a kivégzett Tordai egész családja Kolozsvárt élt, a fentiek alapján pedig a fordítás kolozsvári provenienciája kétségtelen. Megjegyzendő azonban, hogy éppen ez a Tordai — tudomásunk szerint — semmi fajta irodalmi tevékenységet nem folytatott. Ez lenne egyetlen munkája.

3. A XVI. század végén szervezkedni kezdő ellenreformáció harcainak éredekesei alakja volt az a Tordai János, aki jezsuitából ferences, római tanulmányai után a Ferenc-rendet otthagyva, 1601-ben esztergomi kanonok és nógrádi főesperes lett. A Bocskai-szabadságharc kezdetén, még 1604-ben távozott Esztergomból, ismét beöltöztött ferencesnek, végül áttért a protestáns hitre és megházasodott. Thurzó Szaniszló udvari prédikátoraként halt meg, egyes források szerint 1612-ben. Halálának időpontját azonban bizonytalanná teszi, egy Bethlen Gábor és udvara ellen írt gúnyvers. E szerint Thurzó Szaniszló a Tieffenbach által 1619. október 20-án a Dunába süllyesztett ágyúkat megmentette Bethlen számára, s e „gonosz munkájában” segítőitársai voltak a fajtalan életű Tordai és Báday.²⁵ — Hódoltsági területen is működött. A három részre szakadt ország majd minden sarkát bejárta.²⁶ Ipolyi szerint nagyműveltségű,

²³ A család genealogiáját megpróbálták összeállítani: Turul XXVII. 97. Eszerint a kivégzett direktor fia már csak Tordai János deák-nak nevezi magát (megh. 1629). Az apa teljes neve: Joannes Litteratus Colosuari de Thorda. Vö. Wess. lt. (Erd. Múz. Lt.) 1608. máj. 26. — Ld. még: RMKT XVII/1, 427, 637; ITK 1957, 248. és Herapei: A házsongrádi temető régi sírkövei (kézirat). 1602. X. 22-i adat: K. János deák leánya, Borbála.

²⁴ Klaniczay i. m. 322.

²⁵ Pázmány egyik munkáskáját teljesen e Tordai személyének szenteli. (RMK. I. 425.) Kiderül innen, hogy egy híján 30 esztendeje ismerte már ekkor — 1610-ben — a most harmadszor áttért Tordait. Azért, hogy hallgatóit kiábrándítsa a népszerű prédikátorból — Pázmány a legapróbb részletekig leírja volt diáktársának, most ellanfelének sok viselt dolgát. Veresmarti is többször ír Tordairól. Mindkét katolikus kortárs munkáiból bőven idéz Ipolyi A.: Veresmarti Mihály élete és munkái. Bp. 1875. 148—57, 307—11. — Teljesebb életrajzai: Vita Joannis Tordani primum jesuitae, dein franciscani, canonici Strigoniensis, demum apostatae. Bp. Egyet. Kvt. Ms. Kaprinay-gyűjt. 4r. Tom. XCIX. No. 23. és Kollányi Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom 1900. 204—5. — A gúnyvers nem mond keresztnévet, de biztos, hogy róla van szó: „Latarságban merült Tordait” emleget, kit „egy barátsuklyából a gonoszra ő [ti. Thurzó Szaniszló] hított” (Száz. 1875. 389.)

²⁶ Erdélyhez és Kolozsvárhoz is volt köze! Ifjúkorában „Kolozsvárról kérezkedett, mint plébános Rómába” (Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók. Bp. 1941, 277), ahol erdélyi nemesifjakkal — köztük az egyik Bogáti Miklóssal — együtt Báthory Zsigmond költségén nevelkedett (Veress E.: Carillo Alfonz levelezése és iratai. 81.). Erdélybe tér azután először vissza (Ipolyi i. m. 149.), s Pázmány fölrója neki a kolozsvári óvárban történt históriákat (Uo. 151.). Ez időben az unitáriusokkal való cimborálás vádjával is illetik. — Miután utoljára 1619-ben katolikus részről főbenjáró bűnnel vádolták — el lehetne képzelni, hogy később végleg Bethlenhez pártolt, és harmadszor s végleg Erdélybe ment. Vagy a hitváltásban továbblépve unitárius lett. Ez esetben esetleg azonos lehetne valamelyik ez idő tájban fölbukkanó kolozsvári unitárius Tordaiával.

tudós embernek tartották.²⁷ Bár Pázmány Pétertől a jezsuiták késői életrajzíróiig mindenki, minden rosszat elmondott erről a „nyughatatlan természetű” emberről, — nem lehetetlen, hogy ő fogott hozzá igazságkereső életútjának valamelyik szakaszán — talán üldöztetése idején — Epiktétos magyarra ültetéséhez. (A Thurzó-család egyébként Rimay és a magyar újsztoicizmus egyik legfontosabb pártfogója volt.)

4. Erdélyi levéltárakban több adatot lehet találni egy Szigeti Thordai Jánosra vonatkozóan, aki Máramarosziget mezőváros esküdt jegyzője volt. Az 1620-as években az öreg Bethlen István, a fejedelem testvére, a későbbi gubernátor familiárisaként levelez az erdélyi városokkal.²⁸ Ez a legkésőbb élt olyan értelmiségi, akinek a szerzőségére gondolhatunk. A sztoicizmus ebben az időben különösen népszerű Ecsedi Báthori István és az Ecsedet (s Husztot, Szigetet!) később birtokló Bethlen István környezetében. Itt nevelkedik Rimay; itt prédikátor és orvos az Olaszországot járt, nagyműveltségű Czeglédy János; itt fordítja magyarra az „újsztoikusok” európai vezérének, Lipsiusnak a munkáit Laskai János, Bethlen István világi tisztviselője. Mindenesetre legalábbis csábító gondolat föltételezni, hogy ugyanebben a környezetben szólalt meg először magyarul Epiktétos. Mégis e Thordainak a fordításunk szerzőjével való azonosítása ellen szólnak a legnyomósabb érvek: egyrészt semmiféle irodalmi tevékenységéről nem tudunk, se latin, se magyar nyelvűről; másrészt semmi köze ahhoz a kolozsvári unitárius polgári-értelmiségi körhöz, melyben a fent bemutatott kéziratok keletkeztek.²⁹

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS LEKTOR

Már kézirataink leírásakor szólni lehetett volna egy ötödik Thordai János nevű értelmiségiről: a kolozsvári unitárius kollégium lektoráról. Előbbi négy névrokonával ellentétben őt mint magyar nyelven verselő költőt nem is jelentéktelen hely illeti meg irodalmunk történetében. Erdemes tehát életével és munkásságával alaposabban megismerkednünk.

Nem tudjuk, hogy hol született és mikor. Életére vonatkozó első adatunk 1620-ból való. Ekkor végezte el hazai tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban, s ebből az alkalomból latin nyelvű beszédben búcsúztatta iskoláját, s méltatta az akkori rektor, Csanádi Pál érdemeit. E beszédből kiderül, hogy Csanádit, ezt a páduai egyetemen végzett, rendkívül művelt és sokoldalú tudóst, „jó medicus”-t, professzort, lelkipásztort, aki később is, életük végéig kapcsolatban állott Thordaiival — már a végzős diák atyai barátjaként, patrónusaként tisztelte.

²⁷ Ipolyi (i. m. 152) idézi Pázmányt: „láttam két rendbéli bolond kézírását is” s úgy véli, hogy „ezek talán Tordai valami irodalmi művei is lehetek”. Mindenesetre tehetséges és nagyvhatású hitvánok volt. Az érsek és a nádor versengtek érte (!) s a küzdelem végén sikerül Thurzóéknak megszöktetni. Ekkor aztán dicsekednek e „főtudományú” emberrel (uo. 309.).

²⁸ A nagybányai bírónak írt sajátkezü levele végén a név: Joannes Thordai de Sziget. Nagybánya város lt. 1629. Acte adm. fasc. 1. Nr. 5. Baia Mare Arh. de Stat. — 1632. március 23. és 27-én Bethlen István levelében és egy nyugtán együtt szerepel a neve Pálóczi Horváth János szekretáriussal, akinek jelentékeny szerepe volt Ecsed kulturális életében (uo. fasc. 1. nr. 7., nr. 5. Ez utóbbi két adatot Szász Károly szívességének köszönhetem). — Még korábbi adatokat közöl (1612, 1627-ből) Iványi: A Széki Teleki cs. gyömrői levéltára, 225, 250.

²⁹ Egy adat arra, hogy a Kolozsvári alias Tordai családnak is volt köze ehhez a vidékhez: Bethlen István 1630 körül, mint kormányzó adómentesíti Petri Litterati Thorday de Coloswar Máramaroszigeten levő házát. (Apor család lt. Okiratok. Fasc. II. No. 6. Sepsiszentgyörgy. Múzeum.)

A XVII. században bevett szokásnak számított a hazai iskolát végzett fiatal értelmiségieknek valamilyen kisebb vidéki iskolában való elhelyezkedése néhány évre, külföldi tanulmányaik előtt. Talán Thordaival is ez történt. 1624-ben már az Odera menti Frankfurt egyetemén találjuk. Ez az egyetem, a legkeletibb német kálvinista centrum főiskolája, kedvelt helye volt magyar református diákok külföldi tanulásának. De itt tanult jónéhány fiatal unitárius diákunk is, akik Wittenbergbe már nem mehettek, s a hollandiai egyetemek remonstráns köreivel még nem kerültek kapcsolatba.

1626 tavaszán újra hazájában, Kolozsvárt találjuk, ahol mindjárt régi iskolájának lektora lett. Tanári székfoglaló beszédének csak címe maradt ránk: „Nosce te ipsum”. Ettől kezdve 1636. január 13-án bekövetkezett — úgy látszik korai — haláláig Kolozsvárt élt, s mindvégig az unitárius eklézsia szolgálatában állott. Élete utolsó két esztendejében lelkipásztori tisztséget (is?) viselt, talán Csanádi Pál kezdeményezésére, hiszen ő épp ezekben az években volt püspök.³⁰

Említett két beszéde után (melyek közül az utóbbi esetleg magyar nyelvű is lehetett), időrendben legfontosabb munkája következett: a teljes psalterium magyarra ültetése. Ezt a zsolnároskönyvet mindmáig nem adták ki, pedig kétségtelen, hogy Szenczi Molnár Albert és Bogáti Fazekas Miklós magyar zsolnáros könyve mellett ebben a nemben ez a teljes fordítás a legjelentősebb vállalkozás reneszánszkor irodalmunk történetében.³¹

A kiadatlan zsolnároskönyvnek természetesen teljesértékű méltatása sincs. Arra azonban már igen korán vannak adataink, hogy e psalterium újságát s részlet-szépségeit felfedezték. Az 1650-es évektől kezdve egyre több unitárius polgár másolja vagy másoltatja az addig magában jelentkező Bogáthi-féle zsolnároskönyv mellé a Thordai-félét. Valószínű, hogy lassanként az utóbbi, a stílusában, verselésében, énekelhetőségben is korszerűbb psalterium vált népszerűbbé. Úgy tűnik, hogy valami ilyen változásnak ad hangot az egyik másoló — s nem egy a sok közül, hanem éppen a kiváló Felvinczi György, az unitárius-polgári kultúra és ízlés késői, már barokkos képviselője. Nem látszik véletlennek, hogy a két unitárius psalterium általa készített másolata elé verset írva a Thordai-fordításokat a Bogáthi-féle zsolnároknál többre tartja:

....De az magyar nyelven
Thordanusnál szebben
Nem énekelte senki.”

Az 1720-as évektől elefejtődtek a Thordai-zsolnárok; talán azért, mert a Szenczi Molnár-féle zsolnároskönyv kiszorította őket az unitárius gyülekezeti gyakorlatból, de talán azért is, mert Thordai néha bravúros, gyakran azonban a keresettségig bonyolult verselése csak egy meghatározott időszak stíluseszményének felelt meg, s a későbbi fülnek már idegen volt.³²

Úgy látszik, csak a 19. század közepén fedezték fel újra. 1853-ban Krizsa János lelkesedve hívja fel Toldi Ferenc figyelmet „a’ Tordai oly szép hangza-

³⁰ Az elszórt életrajzi adatok legjobb összefoglalásai: Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. II. H. n. 1935, 517—8. és Zoványi Jenő cikkei a Theol. Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.

³¹ A RMKT XVII. századi sorozatában készül első kiadása Varga Imre gondozásában.

³² A zsolnárkéziratokhoz L. Stoll i. m. — A Felvinczi-vers a Kövendi-kódexből közölve: ITK, 1933, 144., a Felvinczi által képviselt unitárius irányról Varga Imre írt: ITK 1960, 51—65.

tosságú, könnyen folyó énekei”-re és magára a szerzőre, „ki tán ismeretlen a magyar írók közt”... pedig „nagyon feltűnő egyéniség”³³ Kriza után — és mindmáig legalaposabban — Kanyaró Ferenc méltatta zsoldárfordítónkat. Munkáját költőibbnek tartja Bogáti fordításainál, s az időközben megjelent Szenczi Molnár-zsoltárok hatását véli felfedezni benne. Felhívja a figyelmet jellegzetes szócsonkításaira, merész összevonásaira, újszerű aktualizálási törekvéseire.³⁴

Thordai a psalteriumot mindjárt pályája kezdetén, egy vagy két év alatt írhatta: a kéziratok címei mellett az 1627-es dátumot találjuk. Méreteiben és jelentőségében ennél nagyobb vállalkozásba később sem fogott tudomásunk szerint. Ugyanebből az évből még Dengelegi Péterrel folytatott levélváltása, ez a hitvitaszerű értekezés látszik irodalmi értékűnek.³⁵ (Dengelegi a kolozsvári református iskola tanára volt ugyanabban az időben. Aligha tévedünk, ha hitvitájukat az Enyedi György Explicationese körüli irodalmi harc részének tartjuk.³⁶)

Tudunk ezen kívül különböző — részben nyomtatásban is megjelent — alkalmi imádságairól. Az 1630-as években azonban már nem eredeti munkáival tűnik ki, hanem két, a 17. századi unitárius műveltség szempontjából igen jelentős gyűjtemény szerkesztésével és kiadásával. Az egyik: Thoroczkai Máté magyar nyelvű katekizmusának 1632-i kiadása, melyhez névrokona (vagy rokona?) Thordai Máté a századforduló táján írt terjedelmes énekét csatolta.³⁷ A másik: az unitáriusok egyik legteljesebb énekeskönyve.³⁸ Mindkét kiadványt a Heltai-nyomdában nyomtatták, s a szerkesztő munkatársa mindkét esetben a nyomda akkori vezetője, Abrugyi György volt. Az írók ez idő tájt sem tudta elhallgattatni a szerkesztő: mindkét kötetbe felvette saját énekeit és költői képekben gazdag imádságait. De még a káté elé írt, Tolnai János kolozsvári bírónak szóló ajánlólevél sorai is művészi igényről tesznek tanúságot.

*

A kolozsvári unitárius lektor irodalmi munkásságának nagyobbik része tehát közvetlenül egyházi célokat szolgált. (Ez a megállapítás éppen főművére, a magyar psalteriumra vonatkozik a legkevésbé. Hiszen a Dávid király személyes fájdalmait és örömeit is tükröző zsoldárok korszerű lefordításával nemcsak egyházának tett szolgálatot, hanem — talán nem is önkéntelenül — az európai

³³ MTA Kézirattár. M. ir. lev. 4r. 79. Toldy F. levéltárcája. XXIV. köt. 421., 431. levél.

³⁴ L. Ker. Magvető 1896, 95—101. és EphK, 1900, 93. Azóta keveset írtak a zsoldárfordítóról. Irodalomtörténeti összefoglalásaink közül egyedül Borbély István tanácskönyve (Kolozsvár, 1924). — A Szenczi Molnár hatás nincs kizárva. Tordai már külföldi tanulmányai idején kapcsolatban lehetett a Molnár körébe tartozó református értelmiségiekkel. (Később itthon összetalálkozott a két zsoldárfordító életútja: az 1630-as évek első felében — halálukig — mindketten Kolozsvárt tanítanak.)

³⁵ Beke Antal: Az erdélyi káptalani lt. regestái-ban iskolai gyakorlatszerű levelezésnek mondja ezeket a latin nyelvű iratokat, amik ma már a jelzett helyen nem találhatók.

³⁶ Az Enyedi munkája körüli félévszázados vitáról: Gál Kelemen i. m. I. 103—15,

³⁷ RMK. I., 623—624.

³⁸ RMK. I. 1586. Isteni Ditsiretek, Imadsagos és Vigasztalo Enekek. Kolozsvár, é. n. Az énekeskönyv főszerzőjében is van 3 Tordai zsoldár, a 688. lap után pedig a kisedés után más, durvább papirosú ív került a kötethez. Ide a szerkesztő felvette a sztoikus erdélyi nemések közé tartozó Petki János legkorábbi versét, egy szép siralmas panaszt (MKSzle 1895, 326.)

reneszánsz költészet eszményeit és a mi Balassink terveit megvalósítók sorába állott.) Ha sikerül bebizonyítani, hogy legelső Epiktétos-fordításunk *ennek* a Thordainak a munkája, akkor életművét egy, a kereszténységtől nem egészen idegen, de mégis csak pogány, antik eredetű világi alkotással gazdagítanánk. Igen sok érv szól emellett.

Mindenekelőtt: az Epiktétos-fordítás kéziratának provenienciája nem *általában* a kolozsvári unitarizmusra, hanem kifejezetten a kollégiumra és a szinte testvér-intézménynek tekinthető nyomdára utal. Más szóval: nem egy unitárius vallású kolozsvári lakosra, hanem Kolozsvár unitárius *polgári értelmiségének* valamely képviselőjére. A felsorolt öt Thordai közül csak a zsolnártfordító tartozik ebbe a körbe. (Kolozsvári Thordai János, a tordai kamara-ispánból nemessé lett országos tisztségviselő nem!)

Ugyanebben a körben adták ki először Magyarországon a latin nyelvű Encheiridiont, s annak szerkesztője is a kolozsvári unitárius iskola egy lektora volt.^{38b} — A megvalósult latin és a tervezett magyar kiadás rokonságát csak aláhúzza az a tény, hogy a fordítás legjobb, a szerzőhöz legközelebb álló kézírata a latin kiadványhoz kötve maradt ránk. S az sem véletlen, hogy a kéziratok XVII. századi tulajdonosai is kolozsvári unitárius polgárok vagy értelmiségiek voltak.

A kolozsvári lektor, mint író, észrevehetően kiemelkedik névrokonai közül; s — tudomásunk szerint — ő az egyetlen köztük, aki magyar nyelvű irodalmi tevékenységet folytatott. Márpedig nem kis vállalkozás egy egész antik gondolatrendszer velős összefoglalását megszólaltatni olyan nyelven, amely nyelv kifejezőkincséből az elvont filozófiai-etikai terminusok egész sora hiányzott még akkor. Majdnem elképzelhetetlen, hogy valaki ezzel kezdje és ezzel végezze magyar nyelvű munkásságát. Az unitárius lektor az egyetlen, aki szerkesztőként, kiadóként is működött. Márpedig a kéziratok kifejezetten kiadási szándékra utalnak.

Az antik kultúra ismeretét már feltételezhetjük másnál is, különösen az első helyen említett humanistánál, Szamosközy barátjánál. Az antik műveltség belül a görög filozófia, különösen pedig a sztoicizmus és Epiktétos ismeretére azonban egyedül a zsolnártfordító lektor esetében következtethetünk néhány, látszólag apró adat alapján.

Említettük, hogy tanári székfoglalójának címe ez volt: „Nosce te ipsum”. Ennek az önmegismerésre buzdító híres mondatnak nem volna jelentősége, ha csak mellékesen említéné, más közhelyszámba menő antik bölcsességek között. A zsolnártfordító lektor viszont székfoglalója címéül s nyilván *tárgyául* is választotta ezt a gondolatot. Ebben az esetben már nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ugyanez a gondolat milyen centrális helyet foglal el az epiktétoszi filozófiában! Az „Ismerd meg önmagadat” nem Epiktétos felfedezése. De igen sokszor idézi, s ami lényegesebb: legfőbb mondanivalójának szerves részévé

^{38b} Külön kérdés, hogy miért nem jött létre már ekkor, az 1580-as években a magyar változat ebben a körben. Francken — az egész Európát megjárt antitrinitárius emigráns-értelmiségnek ez a tipikus képviselője — ekkortájt talán még nem is tudott magyarul. Egyébként pedig antik auktorok és őket közvetítő humanisták (különösen firenzei új-platonisták, tehát Marsilio Ficino és éppen Politiano körei) magyarra fordítására volt igény erdélyi unitárius körökben, de csak tetszázaddal később találkozunk ennek nyomaival: pl. Kolosi Török István 1635-ben Kolozsvárt kiadott Picinus-fordításában. (RMK I, 646. — Erre az összefüggésre Klanczay Tibor figyelmeztet).

teszi. Az önmegismerés nála a „hatalmunkban álló dolgok”, a „belső jók” körülhatárolásának legfontosabb eszköze. Egyetlen és elengedhetetlen segítőtársa ez az embernek a „külső, hatalmunkon kívül álló dolgok” befolyása ellen, „igazi, belső szabadságáért” vívott harcában.³⁹ Bizonyos tekintetben az önmegismerés, a *Nosce te ipsum*: Epiktétosz saját etikai racionalizmusának egyik sarkköve. Jellemző, hogy első helyen áll ún. fragmentumai közt s az Encheiridion legkorábbi nemzeti nyelvű fordításának, a Schenk-féle bázeli kiadásnak még a címébe is bekerült: „Eyn schon nutzlich Büchlin... wie sich der Mensch selb recht erkennen... soll”.⁴⁰

De maguk az eredeti epiktétosi terminusok is felbukkannak a zsoltárfordító lektor egyik kötetében. A káté-kiadást Tolnai Jánosnak ajánló rövid előszóban ezt olvashatjuk: „Mert az Isten kegyelmedet hazájából kihozván, és igaz ismeretire juttatván, külső és belső sok jovaival megáldotta... Az külső jók... az emberek előtt való kedvesseg, az böcsület, az tisztesseg, és az meltsóság, a' belső jók: az itélet, az eszesseg, és az Isteni dolgokban való bölcsesseg...”⁴¹ Az emberi dolgok e két csoportjának ugyanilyen elkülönítő ismertetésével kezdődik Epiktétosz Kézikönyvecskéjének szövege. Az ajánlólevél persze nem a Kézikönyvecskéből vette a kifejezéseket s nem is egészen az epiktétosi értelemben: nem a „külső és belső jók” közti elvi különbséget hangsúlyozva. Éppen eléggé feltűnő azonban ennek a disztinkciónak, ezeknek az elvont kategóriáknak pusztá megjelenése egy egyébként szokványosan udvarló kis ajánlásban.

Az antik kultúra alapos ismerete észrevehető nemcsak a szerkesztő-kiadó, hanem a költő-zsoltárfordító munkásságában is. A verselés birodalmában különösen úttörő módon alkalmazta e kultúra egyes elemeit. A bonyolultabb antik versalakzatok közül több a magyar költészetben először Thordai psalteriumában jelentkezik.⁴² Ennek alapján joggal tartja Kanyaró az unitárius lektort „a mértékes verselés mestere”-nek. Vajon nem mondható-e el ugyanez az Epiktétosz-fordítóról, aki a bevezetésben oly gyakorlott költőre valló, szépen folyó magyar disztichonokban üdvözlí olvasóját?

*

A fenti szempontok *egyenként* semmiképpen sem elegendőek a kolozsvári zsoltárfordító és az Encheiridion első magyar tolmácsa azonosságának bizonyítására; csak együttesen. Van azonban egy — szerintem — önmagában is döntő érv az azonosság mellett: az Abrugyi-kódex.

Térjünk vissza erre a b)-vel jelzett kéziratra, melynek keletkezéséről s magyar Epiktétosz-részleteinek szövegkörnyezetéről oly keveset tudunk. Két dolgot e kevés adat alapján is biztos tényként szögezhetünk le.

Az egyik: a kötetet a kolozsvári unitárius lektor közvetlen munkatársai állították össze. Tulajdonosa, másolatója, aki maga is írt talán e kötetbe: Abrugyi György⁴³ — a szerkesztő-kiadó Thordainak mindkét vállalkozásában

³⁹ Ezekre az összefüggésekre l. Max Pohlenz i. m. I, 295, 328. és M. Spanneut RAC V, 608. — A gondolat persze nem volt ismeretlen a kor magyar irodalmában. Még emblematisus változata is volt (Turóczi-Trostler József: Magyar irodalom — világ-irodalom. Bp. 1961, 146—9.).

⁴⁰ L. a 19. jegyzetben id. helyen.

⁴¹ RMK. I. 623.

⁴² Kanyaró: Akromonosyllabikon a régi magyar irodalomban, (EPhK, 1900, 93—6.)

⁴³ A kőtestábla belső felén állott: „Anno 1655 Tempore Combustionis Civitatis Colosvar Scriptus ot Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugy quondam Typographo eiusdem Civitatis”. (Stoll i. m. 66.)

részt vett; az énekeskönyvet s a Katekizmust is ő nyomtatta. A másoló, aki Abrugyi megbízásából a legtöbb szöveget másolta (úgy látszik az Epiktétos-részleteket is): Makai István⁴⁴ valószínűleg azonos az unitárius lektor Thordai János tanártársával. Ez a leideni egyetemen végzett, művelt tanárember a kolozsvári Heltai-nyomda újjáélesztőjének, Makai Nyíró János deáknak volt a bátyja. Úgy látszik, hogy ennek az Uzoni Fosztó szerint Makóról Kolozsvárra települt családnak értelmiségi sarjai, s különösen a két testvér: a posztónyíró fiából lett nyomdász és tanár jelentős szerepet játszott a XVII. századi kolozsvári unitáriusok kulturális életében.⁴⁵

A bennünket érdeklő másik fontos tény: az Abrugyi-kézirat törzsszövegének számító psaltérium — Thordai János zsoltárfordításaival azonos! A Domján által közölt kezdősorokból is megállapítható ez, de erre a következtetésre jutott a Domján adatait korrigáló, s — mint láttuk — a Thordai-zsoltárokat alaposan ismerő Kanyaró is.⁴⁶ A leírások szerint közvetlenül „a psalmusok registroma” után következtek az epiktétosi Kézikönyvecske-részletek.

Ez után már igazán nem véletlen. Ha az ilyen névtelen, de egymás mellé, *egy kötetbe került*, s más források szerint *azonos nevű szerzőtől* származott szövegeket is elválasztjuk egymástól a szerzőség szempontjából, — akkor ilyen alapon régi kultúránk majd minden alkotójának életművét megkérdőjelezhetnénk, hiszen ez életművek közül egy se áll csupa autográf, vagy saját kiadású változatokban ránkmaradt darabokból.

A zsoltárfordító Thordai János munkásságán belül megpróbálhatnánk *időben* elhelyezni az Epiktétos-fordítást — egyelőre azonban üres spekulációkra lennénk utalva. Elégedjünk meg azzal, hogy a Kézikönyvecske — ha ő ültette magyar nyelvre — pedagógiai és irodalmi munkásságának rövid időszakában, az 1626—1636 közti évtizedben keletkezhetett.

*

Ennyit sikerült a XVII. századi „magyar Epiktétos” előzményeiről, kéziratairól, szövege forrásairól s magának a tolmácsnak a személyéről megállapítani. Néhány kérdésre nem született végleges válasz ebben a cikkben, mely bizonyos feladatok megoldására nem is vállalkozott. Így a források pontosabb megállapítása, a szöveg nyelvi-stiláris, de tartalmi elemzése és értékelése is —

⁴⁴ A 365. lapon: „Finis cantionum per me Stephanum Makai. Scriebam Anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo sexto die 23 Maji finis impositus Amplissimo Domino Georgio Abrugio.” (Uo.)

⁴⁵ A Makai családról l. Tóth Kálmán új anyagban gazdag dolgozatát: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák. (Fejezet a Heltai-nyomda történetéből). Kelemen emlékkönyv 587—606. Lehetséges, hogy Tordai és a Makaiak között rokoni kapcsolat volt. Az énekszerző Tordai Máté a XVI. század végén Makón működött, Dávid Ferenc hűséges embereként. S van adat egy Thordai Makai Jánosra 1615-ből. (TT. 1895, 413. — 1211. sz.) Makai István tanár életrajzát Gál Kelemen írta meg i. m. II, 516. Itt nem szól halála idejéről, s ezért lehet a másolóval való azonosságára gondolni. Igaz, hogy a másolás idején 65 év körül járhatott, ha élt; tehát arra is lehet gondolni, hogy a másoló az ő fia vagy unokaöccse volt.

⁴⁶ „Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?” c. cikkében: Ker. Magvető 1908, 270—4. — Az Abrugyi-féle kézirat nemcsak a Thordai-psaltérium tucatnyi másolatainak egyike, hanem a legkorábbi és a szerzőhöz legközelebb álló ránk maradt változat lenne.

más tudományágak szakembereire — klasszika-filológusokra, filozófiatörténészekre, nyelvészekre — vár. E munka elvégzéséig a fenti megállapításokat se szabad véglegesnek tekinteni. — Pl. Az Epiktétos-fordításban hiába keressük a zsoltárfordító kissé keresett, jelző- és képhalmazó, nyugtalan stílusát, vagy prózai munkáinak bonyolult mondatfűzését. Vajon cáfolja ez a „két” fordítót azonosító elképzelésünket, vagy csak az epiktétosi Kézikönyvecske jellegéből, az egzakt mondanivalót tömörítő, egyszerű, gyakorlati példákkal és tegező kérdésekkel váltogató, higgadt ritmusú stílusából ered ez a különbség? Az ilyen és hasonló kérdésekre nem lehet válaszolni a véglegesen megállapított latin mintával való alapos összevetés, tüzetes nyelvi-stiláris elemzés nélkül.

*

Néhány ideiglenes és feltételes következtetés levonását azonban megkísérelhetjük.

Epiktétos magyar jelentkezésének két „esetét” láttuk: Rimayét és Throdaiét. Itt nemcsak az első Epiktétos-magyarításokról van szó, hanem többről. A humanista tudóscella sötétjébe zárt, illetve keresztény (katolikus és protestáns) kommentárokból ócsárolt, bírált, elferdített vagy idealizált antik filozófusok egyike — tudomásunk szerint — most szól először „tisztán” és magyarul valamiféle közönséghez: kultúrára szomjas fiatal nemesek és polgári értelmiségiek kis csoportjaihoz.

Voltak már, akik idézték vulgarizált közhelygyűjtemények, széles közönségnek szóló prédikációkötetek lapjain, anélkül, hogy értették, becsülték, sokan anélkül, hogy olvasták volna őket. Voltak mások, akik magas színvonalon, alkotóan foglalkoztak velük, de csak egy külföldi kozmopolita elit igényeit szolgálták ezzel (pl. Fortunatus Máté). Rimay és Thordai az első, akik megértették, s hangosan és magyarul mondták egy antik pogány filozófus hamisítatlan, tiszta szavait.

Fontos állomása ez a magyar gondolkodás történetének, de legalábbis a magyar filozófiai terminológia kialakulásának. Az már külön kérdés (megoldása végképp nem tartozik ide), hogy nem a magyar filozófiai fejlődés súlyos elmaradásának, gyengeségének a jele-e, hogy a gazdag európai filozófiai hagyatékból, a leghaladóbb antik és reneszánsz gondolkodók helyett, épp a kevéssé eredeti, úgyszólván egész munkásságát az etikára korlátozó Epiktétos jut elsőnek teljes tolmácsolásra. Lehetséges, hogy ez csak egy, szinte közismert ténynek a következménye: a filozófián belül sokáig majdnem kizárólag az etika jelentkezik anyanyelven.

Sokszor emlegetett „filozófiai hátramaradottságunk” kövekezménye hosszú évszázadokig: az eredeti magyar filozófiai munkák szinte teljes hiánya, s a magyar nyelvűek között a vallási és felekezeti korlátoktól szabad alkotások ritkasága.⁴⁷ Ebben a helyzetben bármely antik, pogány gondolkodó tanításainak teljes és magyar nyelvű megjelenése mindenképpen nagy lépés előre. Epik-

⁴⁷ Meggyőzően dokumentálja ezt első modern filozófiatörténeti antológiánk (Régi magyar filozófusok. XV—XVII. század. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Mátrai László. Bp. 1961.) és a kötet végén közölt bibliográfia.

tétos pedig a kereszténység tanaitól lényegében idegen, pogány etikus volt. s az is maradt minden kísérlet ellenére.⁴⁸

Bevezetőül hangsúlyoztuk az Epiktétos és a késői sztoa közötti bizonyos fokú eltérést. Vajon nem jelentett-e a „magyar Epiktétos” hasonlóan külön szint „újsztoicizmusunkon” belül?

Rimay János a mi nemesi sztoikusaink tipikus alakja. Van azonban életének és működésének egy néhány olyan vonása, ami társaitól és az általa reprezentált irányzattól megkülönbözteti. Már ifjúkorában feltűnik nála egy elég erős, demokratikus tendencia, amit ő az átlagosnál szenvedélyesebben képvisel s amiben — úgy tűnik — néha túlmegy a születési nemesség elvetésének gondolatán. Valójában azonban ebben az időben nem szembetűnő még a különbség. Azzá válik viszont a Bocskay-szabadságharc után! Társai megalkusznak, a gazdagság és hatalom után futva elfordulnak a sztoikus eszményektől, melyek mellett ő makacsul és következetesen kitart. Mennyire jellemző, hogy ekkor jelenik meg ugyanabban a versében: az erkölcsi következetesség, helytállás meghatározottabb megfogalmazása — és Epiktétos legtisztább, legerősebb hatása. Klaniczay kiemeli egész késői költészetéből épp ezt a hosszabb éneket, melyben a „gond, veríték, munka” árán szerzett lelki megnyugvást dicsóítja.⁴⁹

Minden hasonlat sántít. De vajon nem jut-e eszünkbe a Rimayt társaitól megkülönböztető gesztusokról mindaz, amit Epiktétosnál láttunk: az etikai elvek és az életvitel egysége; a társadalmi igazságtalanság elleni lázadás és rezignált beletörődés ellentmondásának mély átélése; az emberi munka mélységes tisztelete; szellemi ősei vállalt hagyatékának hűséges megőrzése.

A teljes magyar Kézikönyvecske s az ezt fordító, másoló, olvasó — szóval Epiktétost „igénylő” — kolozsvári unitárius polgárok és értelmiségiek esetében talán még többről van szó. A legjelentékenyebb olyan város, amelynek számottevő magyar polgársága volt, a XVI. században gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt élen járt. A XVII. század elejére már nem olyan egyértelmű a helyzet. A kolozsvári unitárius polgárság tovább gazdagodik, de ugyanakkor *világnézetileg gerincét törik*. Még annak az időnek is legelevenebb centruma: a mesés gazdagságra szert tevő, nagy műveltségű polgárok, radikális de üldözött, vagy megalkuvásra kényszerült értelmiségiek Kolozsvára.⁵⁰ Ez a

⁴⁸ A modern feldolgozások egyetértének abban, hogy Epiktétos ismerhette, talán csodálta is egyes keresztény kortársait, de „intellektuális moralista módjára lényegében elvetette és megvetette a keresztény morált, mint az örültséghez közelállót.” A mi szempontunkból ennél lényegesebb az a tény, amit nem győzünk elég-szer hangsúlyozni: hogy ti. Rimay, és — mint a források bemutatásánál láttuk — Thordai is kifejezetten elfordul az ez időben protestáns és jezsuita oldalon egyaránt oly lelkesen „gyártott”, elkeresztényiesített kiadásoktól, s mindketten az enedetihez, vagy annak humanista latin változatához fordulnak. *Nem állítják szembe ezt a gondolatrendszert a keresztény tanításokkal, nyilvánvalóan nem is érzik ellentétessnek azzal* (erre utal Thordai bevezető versének utolsó mondata!) Mindenesetre azonban vállalják — mint „állhatatosság kútfejét”, mint életüket gyámolgató „egy Orvos és Bajnokot” — tudva, hogy „pogány bölcslet” vállalnak.

⁴⁹ „A simulékony, óvatos költő ebben a versben felegyenesedik, és a pénzzel, ranggal, hivatalokkal kevélykedők ellenében az élet igazi értékeit hirdeti nagy nyomatékkal.” Klaniczay i. m. 331. — Rimay értékelője tehát egy határozott „etikai tartást”, munkáinak kiadója (Eckhardt, i. m. 212.) pedig kifejezett Epiktétos-hatást vesz észre *ugyanabban* a versben.

⁵⁰ A város gazdasági és társadalmi életéről, polgárai művelődési törekvéseiről, ízléséről nagy anyagot fölhasználó, marxista igényű összefoglalások jelentek meg újabban, különösen Jakó Zsigmond és Samuél Goldenberg munkái (többek közt a Kelemen-émlékkönyvben).

centrum bizonyos értelemben a magyar reneszánsz egy teljesen ki nem bontakozott polgári változatának volt a bölcsője. A sztoa magyar kultuszán belül Epiktétost semmiféle réteg vagy csoport számára nem lehet kisajátítani. De talán nem járunk túl messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy ebben a körben, ebben a helyzetben szélesebb rétegeket érdekelhetette tiszta humanista interpretációban a frig rabszolga mélységesen pesszimista, de heroikus állhatatosságot és beletörődő megnyugvást egyszerre sugárzó gondolatvilága.

A magyar antitrinitárius kultúra nagy XVI. századi teljesítményeihez jelentőségében nem mérhető a Thordai-féle fordítás; mégis az ő eszményeik folytatását kell látnunk ebben a vállalkozásban. S ez szinte törvényszerűnek látszik, ha arra gondolunk, hogy a kolozsvári antitrinitarizmus tette a legnagyobb lépéseket a vallásos irányzatok között a polgári racionalizmus irányába;⁵¹ Epiktétos pedig *a nem forradalmi, nem materialista etikák közül* az egyik legracionálisabbat alkotta meg⁵² — így válhatott Descartes és Spinoza mindennapos olvasmányává. (Az epiktétosi, az antitrinitárius és a Descartes-féle etikai racionalizmus közt persze óriási a különbség! Cartesius — és Spinoza — nemcsak követik, hanem bírálják, s meg is haladják a sztoikus etikát.⁵³)

*

Epiktétos viszonylag korai magyar nyelvű jelentkezését a magyar újsztoicizmus és egész későreneszánsz kultúránk szereves részének kell tekinteni. Ha különösen kiemeltük a kolozsvári unitárius polgárság és értelmiség szerepét — ez csak azért történt, mert fel akartuk hívni a figyelmet a sztoa irányzatszerű utóéletében s különösen az epiktétosi tanítások terjesztésében vállalt szerepükre.

Következtetéseink mindenképpen túl messzire mentek. A fordítások értékelésére s reneszánsz kultúránk fejlődésében való elhelyezésére a beható tartalmi-formai elemzés után kell majd visszatérni. Ennek során a fenti, ideiglenes következtetések esetleg teljesen módosulni fognak.

Nem is ilyen tanulságok levonásával szeretne ez a cikk az újsztoicizmus és a magyar későhumanizmus kutatásához hozzájárulni, hanem a kéziratokkal, szövegforrásokkal, szerzőséggel, provenienciával kapcsolatos tények és lehetőségek bemutatásával. S mindenekelőtt: a megtoldozott szövegtöredék alábbi közlésével.⁵⁴

⁵¹ Antal Pirnát: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren. Bp. 1961. 11–6, 157–60, 186.

⁵² Az epiktétosi morálnak ez az oldala magyarul alighanem igazi novum volt, ha a fordító és az olvasók nem is érezték annak. A szép lovukkal kevélykedők ellenében a 10. részben ezt olvassuk: „...micsoda tiéd? Az te elméd.” Csak akkor van tehát okod „kérdkedni”, büszkélkedni, ha „az te elméddel természet szerént elsz”!

⁵³ Vö. Kalocsai Dezső: Descartes etikája. Kandidátusi értekezés. Kézirat. 19–20., 275–6. 1. és Spinoza: Etika. Bp. 1952. Nádor György előszava. 98. l.

⁵⁴ A szövegnek az eredetivel való összevetésében Varga Imre nyújtott segítséget. — A közlés csak bizonyos határok között törekszik betűhűségre. Tehát: $\int = s$, \parallel w = ú, $\beta = sz$, $\beta = z$; < >-be az áthúzott részletek kerültek; ()-be tett Caput-számok eredetiben: a lap szélén, más kéztől; ϵ és $\dot{\epsilon}$, s a XVII. században feltűnően jó központozás megmaradt.

7

EPICLETUSNAK
AZ IO ERKÖLCZRŐL ÍRÓT KEZBEN HORDOZO KÖNIUECZKEIE,
MAGIAR NIELUEN. FORDITTATOT THORDAI IANOSTOL

Io oluaso élj iol.

Mint hogi ez életben sok banat enyesztue szúuúnkben,

Cziendes szúuel hogi ély, eszt ki tanulni ne fély.

Senkit nem uadlasz, soha nem sirsz, sem nem ohaitasz:

Jol élsz, mert nem félsz, iot örömdbe remély.

Istent fellied, azért czielekedgiel mindeha iouert,

Mégi io uoltod utan menibe halálod utan.

Epictetusnak élete

Az Stoicusok szerzetibeol valo Epictetusnak hazáia Hiérapolis volt. Ez penigh az Hierapolis Phrygianak varosa volt, az mely nem meszsze volt Laodiceatol. Epictetus pedig állapattia szerent, az mint Aulus Gellius in noctibus Atticis, tanubizonsagot teszen feleolle, szolga volt; Mert Rómában szolgalt egi neműnemű Epaphroditust, ki Neronak barattia volt, szent es fegihetetlen életű ember volt, minden negedsegteol es kérkedekenisegteol igen igen idegen volt, az meli vétkektől egiéb philosophusok cziak nem mind el voltak foglalua. Oly böcziületi es io emlekezeti volt penigh mindenek eleot, hogi aszt mondgiak, hogi az eo Lámpasa regen harom ezer drachman adatot el. Emlekezetet teszen effelől egi Georögh Authoris Lucianus, de dicziretesen szol feleolle, noha az, cziak egi philosophushozis nem volt io szúuel, ugimint, ki mind az Isteneket, s — mind az embereket cziak neuetsegnek tartotta. Mely hellien az Epictetus lámpasa felöllis emlekezik, mert igi szol edgik Dialogussaban *πρὸς τὸν ἀπαιδεύον καὶ πολλὰ βιβλία ὀνομαζόμενον* — az az: mellyet irt annak, az ki tudatlan leuen, mégis sok köniueket vásárlot: Az mi üdönkbennis, (ugimond) volt egi ember, es ugi itilem hogi mostis él, az ki az Stoicus Epictetus lámpását harom ezer drachman veotte megh; mert itilem, hogi aszt remenli vala, hogi eo is ha ezaka annál az lámpásnál oluasna, mindgiart cziak álmábannis az Epictetus beolczieségét megh nierhetne, es hasonló lehetne ahoz az álmelkedásra melto uén emberhez. Ezek az Lucianus szauai.

Az egesz philosophianak summaiat ez két igiben mondgia vala hogi foglaltatnək be: *ἀνέκον καὶ ἀπέκον*: Tűry, s — ne báncz az masət. Mikor penigh Domitianus uralkodnek, vagi az teoruentelen kegietlenkedes miat, vagi az

Tanacz vegezese miat, az meli vala az philosophusoknak az varosbol valo ki
üzések feleol, kenszerittetet Romabol Hierapolisba keoltoezni. Aszt mondgiák
penigh hofi lakot Romaban az Marcus Antoniusnak ideieigh.

*Az Stoicusok szerzetiböl ualo bölcz Epictetusnak az emberi erkölcznek
meg iobbittasáról irot tudomannak rövid értelme.*

I. Rész. (Cap. I.)

Melliek azok, es meneműeek,
az mik uadnak, auagi ninczenek az mi hatalmunkban.

Nemely dolgok az mi hatalmunkban vadnak, nemelliek ninczienek. Az mi
hatalmunkban vagion az, hofi ne vélekedgiünk, hofi keuánniunk, hofi valamit
ajcziunk, auagi el tauosztassunk: Es hofi egi szoual megh mondgiam: Minden
mi czielekedetünk. Az mi hatalmunkban penigh ninczenek: az Test, az marha,
az dicziret, az Vrasagok; Es hofi edgi szoual megh mondgiam: Minden nem
mi czielekedetink. Touabbá, az mik az mi hatalmunkban vadnak, azok természet
szerent szabadok, megh tilthatatlanok, es megh bonthatatlanok. Az melliek
penigh az mi hatalmunkban ninczienek, azok giamoltalanok, szolgák, akadalió-
sok, es máshoz tartozok.

II Rész. (Ad cap. I. pertinet)

Mi köuetközzék azoknak, az melliek mieink, uagi masé,
nem tudasbol, auagitudásból.

Annakokaert tudgiad hofi ha azokat szabad dolgoknak itiled lenni, az
melliek szolgálat alá vadnak vetue, es tulaidonidnak azokat, az melliek masé:
Tehat ez köuetkeozik hofi megh bántódol, bankodol, megh haragszol, es az
Istent, s — az embereket vádolod. Ha penigh cziak aszt alittod tỵędnek, az mi
tỵęd; Az masét penigh ugi tartod mint masét: Soha tegedet senki nem kinszerit,
senki nem bánt, senkit nem vádolsz, senkiuel nem perlesz, keduetlenül sem-
mit nem miuelsz, senki neked nem árt, senki ellenseged nem leszen, mert
semmi ártalmas dolgot nem czinálsz.

III Rész. (Cap. II.)

Az mi masé hadgiuk el, hanem uiselliünk az miénkre
gondot, mert mind kettöre nem uagiunk elegek.

Ha azert ollian dolgokat kevánsz az mellyek tỵeid, tudgiad, hofi nem
inmel ammal kel azokhoz niulnod, hanem, egiebet vagi telliesseggel el hadgi,
auagi ez alat hatra vess; Mert ha azokatis akarod megh nierni, s — uralkodnys,
s — megh gazdagulnys akarsz, ne talam sem ezekre nem tehec szert, sem
az mit eléb keuánsz vala, nem nierhed megh. Ahoz penigh semmi keppen nem
iuthacz, cziak szinte az meli által az bodogh állapat es az szabatságh szeresztetik.

IV Rész. (Ad c. II. pertinet.)

Mint kellien magunkat uiselnünk,
mikor ualami dolgot neheznek gondolunk.

Minden nehez dolognak azért gondolásában tanuld megh mindgiart eszt felelni magadnak: Ez cziak teczik, de nem valoban ugi vagion az mint teczik. Az utan visgáld megh magadban azok az regulák szerent, az melliek elődbe vadnak rendelue, melliek közül elseo es leg feoueb ez, tudni illik: megh itilni, ha az, az mit akarsz czielekedni, azok közül valoe, az mik az mi hatalmunkban vadnak: Auagi hogi oli, az meli ninczien az mi hatalmunkban. Hogi ha azok kéozúl való, az melliek az mi hatalmunkban ninczienek, mindgiarast im eszt mond: Nem en dolgom ez.

V Rész. (Cap. III.)

Mint kellien azokkal elnünk,
az melliek az mi hatalmunkban uadnak.

Tudgiad hogi, az keuansagh aszt igiri, hogi szert tehes arra, az mit keuánsz. Az Eltauosztatás penigh aszt ielenti, hogi abba nem esel, az mit el tauosztatni akarsz. Touabbá, minden,* valakit keuansaga megh czial, szerenczietlen: Az ki penigh abba esik, az mit el tauosztatni akart, niomorult. Annakokaert, ha tsak azokat akarod el tauosztatni, az melliek az te hatalmadban léüo dolgoknak termeszeti ellen valok, az mit el tauosztatni akarsz, abba nem esel. De ha vagi az betegseget, vagi az halált, vagi az szegenseget akarod el tauosztatni, tehat niomorultul élsz. Had el azokaert azokat az dolgokat el tauosztatni, az mellyek az mi hatalmunkban ninczienek; Es igiekezzel azokat el tauosztatni, az melliek természet szerent ellenkeznek azokkal az dolgokkal, az melliek az mi hatalmunkban vadnak. Aszt hagiom penigh hogi, az keuánsagot most telliesseggel le tedd; Mert ha azokat keuanod az melliek az mi hatalmunkban ninczienek, szűksekkeppen keouetközik, hogi meg czialatkozzál. Menyere kellien penigh azokat keuannod az melliek az mi hatalmunkban vadnak, megh aszt nem tudod; Mert cziak aszt adom tanacziul hogi giengen es modgiaual valo halkal, s — le lohat indulattal kapý az keuánt dolgokon, es azonkeppen czielekedgiel az el tauosztatásbannis.

VI Rész. (Cap. IV.)

Mint kellien azokkal elnünk,
az melliek az mi hatalmunkban ninczienek.

Mind azokat, az melliekben vagi giöniörűseged, vagi hasznod, vagi szereteted vagion, tudgiad iol megh visgalni micziodák es menéműek, el kezduen az leg kisseb dolgon, ugi mint: Ha fazakat szerez, tudgiad hogi töredekeni czierép az mit szerez; Es igi ha el teorik, nem haborodol megh raita. Ha az te fiadat, vagi felesedet szereted, tudgiad hogi halando embert szerez; Es igi mikor megh halnak nem haborodol megh halálokon.

* mindent [?].

VII Resz. (C. V.)

Mint készülliünk ahoz mikor ualamit kel czielekednünk,
hogy meghaborodás nélkül legiünk;
melihez ugi iutunk, ha elëb az köuetközendő dolgok
felől gondolkodunk.

Mikor valami dologhoz kezdesz, gondold megh menemű az a' dologh,
ugy mint: Mikor feredoben akarsz menni, számláld elődbe te magadnak
valamik az feredő házban lehetendők, ugy mint: Edgímás locziolast, niughatat-
lankodast, szitkozodast, lopást; Es igi cziendes szűuel foghacz dolgodhoz. Igi
beszéli azért magadban: Meg feredni akarok, es az en természetemhez illendő
vegezesemet meg tartom. Ha igi uiseled egiëb dologbannis magadat, nem vét-
kezel; Mert igi ha az feredesben valami akadály teortennékis, keszen leszen
nalad mit mondgi, igi szoluan: Nem cziak eszt akarom vala, hanem el szántam
vala, hogy az en természetemhez illendő végezesemetis meg tartanam, melliet
nem tartanék megh, ha haborganék azon az mik léznek.

VIII Resz. (Cap. V.)

Az felhaborodasnak eltauosztatásáról, mely ugi leszen,
ha megh gondolliuk azoknak az dolgoknak természetit,
az melliek minket meghaboritnak

Az embereket nem az dolognak valósága haborittia megh, hanem affeleol
valo vélekedések, ugy mint peldanak okaert: Az halál önmagaban nem szörniű,
mert ha szörniű volna, Socratesnekis szeorniűnek teczet volna: Hanem mint
hogy az halál feleol valo vélekedés szeorniű, az halális szörniű. Annak okaert
mikor akadaliban esünk, vagi megh haborodunk, auagi bánkodunk, mást soha
ne vadolliunk, hanem mi magunkat, azaz: az mi vélekedesünket.

IX Resz. (Ad Cap. V.)

Oka ez felső parancziolatnak, es az embereknek
három rendbeli gradusok.

Az ki megh semmit nem tanult, az dolga, hogy egiebeket vádollión. Az ki
az tanusaghoz kezdet, az dolga, hogy magát vadollia. Az ki immar tanult, s —
tudossá lött, az dolga, hogy se mást, se magát ne vádollia.

10 Resz. (C. VII.)

Mint kellien az külső dolgokkal elnünk.

Semmi te kűuűlled valo másban léuő meltosaggal fel ne fualkodgial. Ha
az Lo keuelikeduen aszt mondaná: Szepe vagiok, tűrheteő volna. Te penigh
mikor keuelikeduen eszt mondog: szepe Louam vagion: Jusson eszedben, hogy

szep loual kérkedel keuélikeduen. Tehat, miczioda tјęd? Az te elmed. Mikor azert az te elmeddel természet szerent élsz, akkor elmedkedgiel fel pipiskeduen, mert akkor kerkedel neműnemű oli ioual, az meli tјęd.

11 Rész (C. VIII.)

Hasonlatosságban előnkben adatik, az külső iok közül,
melliek engettettenek minekűnk,
azokkal mint kellien élnűnk.

Mikeppen az haioban valo euezésben, mikor az parthoz iutuan ki fognak, ha vizelni ki mégi, teortenik hogi utadban, czigát, vagi par hagimát szerez. De ez alat szükség hogi az elmed az haiora figielmezzen, es giakorta hatra tekinteli, ha úuölté az kormanios; Ha szolit, el kel vetned mind azokat, hogi azokban feredezuén, ne vettessél az haioban ugi mint egi oktalan állat. Azonkeppen ez életben, ha par hagima, vagi cziga helliet, feleségeczkenk vagi fiaczkank adatik, semmi kesedelműnkre ne legyen, hanem ha az kormanios szolit, menten fussunk az haioba, el hagiuan es vissza nem tekintuen ezekre. Hogi ha penigh vénséget értél, soha az haiotol meszsze ne tauozzal, hogi mikor szolittatol, el ne maradgi.

XII. Rész. (Cap. IX.)

Mint kellien az külső dolgokban
meg haborodasnélkül es bantasnelkül meg niugonnunk.

Ne keuanniad azokat az melliek lésznek, hogi az te akaragod szerent legienek, hanem az mikeppen lesznek azonkeppen akariad, hogi legienek, es iol czielekedel. Az betegség az testnek akadalia, az te szandekodnak penigh semmit nem árt az te akaragod kűuűl. Az santaságh akadalia járasodnak, nem az te szándekodnak. Ekkeppen gondolkodgial mind azok feleol valamelliek teortenendők, es meg tapasztalod, hogi minden efféle akadáli, masé nem tјęd.

XIII. Resz. (Cap. X.)

Minden niaualia ellen uagion oruossagh.

Minden dologban, valameli raitad teortenik, megh emlekezzél fel keresni benned, menemű erőd legyen annak el szenuedesere. Hogi ha szep szemelt lácz; Ez ellen talalsz benned oli erőt, az meli Magad meg tartosztatásnak mondatik. Ha munka adatik elődben; talalsz benned oli erősséget. Ha szidalmaztatol; Túrest. Es igi szoktatuan magadat, nem haborittatol meg semmiteol, az mi szemedben, vagi elmedben eotleodik.

XIV. Resz. (Cap. XI.)

Mint kellien magunkat uiselnünk,
mikor külső lauunkat el uestziúk.

Soha semmi te hozzád tartozo Jod feleol ne szoly igi: Eszt el vésztem: Hanem: Megh adám. Giermeked holt megh? Meg attad. Szanto feolded vétetet el? Nem de esztis nem megh attade? De, rosz ember, (mondanad) az ki el vette: Mit gondolsz te aual, ki altal kérte legien megh az ki te te [!] neked atta volt. Elý addigh vele ugi mint masqual, az mig engettetik, mikeppen az uton iáro az szállással.

XV Resz. (Cap. XII.)

Mikeppen elliünk busongasnelkül.

Hogi ha ez tudomaniban öregbólni akarsz, hadgi el efféle gondolkodast: Ha szolgamat megh nem büntetem, roszzá leszen;* Ha az en marhamra gondot nem viselek nem leszen miuel taplalliam magamat.

Mert iob ehel meg halni, faidalom es félelemnélkül, hogi sem mint torkigh ülven az gazdagsagban, szíbeli haborusaggal élni. Job hogi szolgadis rosz legien, hogi sem mint te nyughatatlanul bodogtalansagban ély. Kezd el azert az leg kisseb dolgon: El deoiteottéke olaiod? Boroczkatat loptake el? Gondold megh, meli igen megh böcziülhetetlen dragan szeresztetik az cziendes szü, es az minden haborusagnélkül valo elme, es hogi heaban semmi nem leszen. Ha szolgadat szollittod, gondold megh hogi ugi teortenhetik, hogi nem hallia, auagi ha halliais, de semmit ugi az mint akarnád, nem czielekedik. De ez nem oli dologh, az melliert szüuedben fel kellene haborodnod.

XVII Resz. (Appendix capituli XIII.)

Az kössegek felöllünk ualo itileti ellen.

Ha erkeolcziödben iobbulni akarsz, ne band mikor esztelennek, vagi boldonak itiltetel az külseo iokert.

XVII Resz. (Appendix capituli XIII.)

Az hű dűcziöseg kereses ellen.

Ne lattassal beolcznek lenni, ha szinte lattatolis valakinek lenni, ne hid el magadat; Mert tudgiad aszt, hogi nem köniü dologh az te természeted szerent valo itiletedetis meg eorizned, s — egiebeknekis teczened; Mert szükségh hogi, az ki egire visel gondot, mást el feleiczien.

* [lap szélén:] Melior est paupertas cum tranquillitate, quam divitiae, quae cum servitute possidentur.

XVIII Resz. (Cap. XIV.)

Mire kellien, uagi ne kellien gondot uiselnünk.

Hogi ha aszt akarod hogi az te giermekid, feleseged, es baratid mindenha iol éllienek, giermek eszszel birsz; Mert az melliek az te hatalmadban ninczenek, hogi azok az te hatalmadban legienek; es az melliek masé, hogi tyejd legienek, aszt akarod. Ezenkeppen, ha aszt akarod hogi az te szolgad ne vétkez-zek, bolond vagi; Mert az mi rossz, aszt akarod hogi ne legien rossz, hanem egiéb valami. Ha penigh arra, az mit keuánsz, aszt akarod hogi szert tehes, aszt megh czielekedheted. Annakokaert az mit megh czielekedhetel abban legi foglalatos.

XIX Resz. (Appendix capitis XIV.)

Menemű dolgok tegienek minket szolgakká,
uagiszabadosokká.

Vra minden annak, az ki, az mit vagi akar, vagi nem akar, auagi megh tarthat, auagi el veszthet. Annakokaert, az ki szabad akar lenni, ne akarion olliant, az mi más ember hatalmaban vagion; Mert ha külömben czielekedik. szűksegh hogi szolgál legien.

XX Resz. (Cap. XV.)

Hasonlatosságban előnkben adatik,
mi módon kellien ualasztanunk az ielen ualo,
az el mult, es az iöuendő dolgokban.

Tudgiad hogi, ugi kel magadat uiselned ez életben, mikeppen az lakodalomban, az hol, ha valami eledben vitetik, ki nyuituan kezed, nagi emberseggel fogiad aszt: ha mellölled el mulik, ne tartosztasd: ha megh te hozzád nem iutot, ne niuicz meszsze keuansagodat, hanem várd megh az migh te hozzád iut. Igi uiseld magad, fiadhoz, igi felesegedhez, igi az Tisztuieléshez, igi az gazdasaghoz, es végre melto lész az Angialok lakodalmához. Ha penigh az melliek eleodbe tetetnek, azokon igen sem kapsz, hanem meg veted: tehat nem cziak vendegtársok lész az Angialoknak, hanem polgar társokis. Mert mikor eszt czielekedne Diogenes Heraclitus es egiéb ezekhez hasonlo ferfiak, meltan, az mint hogi Angiali melfóságban valanak, azoknakis mondatnak vala.

XXI Rész. (Cap. XVI.)

Mint kellien elmelkedesünket meg mertekelnünk,
mikor az ollian dolgok felöl gondolkodunk,
az mellieket el keltauosztatnunk.

Mikor valamely giaszban leuő embert latandasz hogi sir, keseregh, azért hogi vagi fia idegen feoldön budosik, uagi Joszagat el vesztette: meg lásd hogi illien gondolkozastol el ne ragattassal, hogi azt itilned affeleol az ember

feleöl, mint ha valoba niaualiaba volna, es nem az külseo iokert kesergene inkab. Mindgiart azert te magadban választast tégi az valosagos es velekedesből szarmazot siralom közeot, es im ez szo keszen legien nalad: Ennek nem az szerenczietlensegh maria giomrát, mert más ez illieten dolgon nem busongh, hanem az eö maga, ez illien dolog feleol valo haszontalan velekedese. Es az mit érsz szoual, ne restelliad az haboru szúuet vigasztalni. Ez mellet, hofi ha keuantatik, sohaicz, es sopankodgial eggiút vele, cziak hofi megh lásd, hofi belseokeppen es szúbeol szarmazot fohaszzkodassal vele eggiút ne nyegý.

XXII. Resz. (Cap. XVII.)

Hasonlatossagban elönkben adatik,
mi nezzen az mi ionkra,
es mi legien az mi hiuatalunk felet.

Tudgiad hofi ez eletbeli allapatnak véghez viteliben, ollian vagi, mint az Comoedia iaczasban valo szemeli, az kinek, valamint parancziollia az Jateknak Mestere hofi magát visellie, aszt kel czielekedni, vagi röuid, vagi hoszszu az Comoedia. Ha azt akaria hofi kuldusnak szemeliét vedd fel, mint egi kuldus okoson viseld magadat. Ha aszt akarja hofi mint sánta, ugi viseld magadat, aszt miueld. Ha ugi, mint Feiedelem, mint Feiedelem. Ha ugi mint paraszt ember, mint paraszt ember; Mert ez az te tiszted, hofi az te neked rendeltetet szemelt, iol ki ábrázoluan, megh mutassad. Annak penigh választasa mást illet.

XXIII Resz. (Cap. XVIII.)

Mikeppen kel uiselnünk elmelkedesünket
külömbözö dolgoknak uárakodásában.

Mikor az Hollo karoguan szerenczietlenseget fogh ielenteni, ne ragadgion el teged az te gondolkozasod, hanem mindgiart te magadban, io itiletbeol visgald megh aszt, es mond eszt: Efféleuel ennekem semmi gonosz nem ielentetik, hanem vagi az en testeczkennek, vagi Joszagoczkamnak, vagi egiebekkel valo emlekezeteczkennek, vagi giermekemnek, vagi feleségemnek. En magamnak penigh minden io ielentetik; Mert valami teortenendik, az en hatalmamban vagion hofi abbol hasznot fogiak.

XXIV Resz. (Cap. XIX.)

Oka az felső ertelemnek, es mint egi summaia.

Giöszhetetlen lehecz, hofiha senkiuel taborba nem szállasz; Miuel hofi nem az te hatalmodban vagion az giözedelem.

XXV Resz. (Cap. XX.)

Az szabatsagra ualo altal út.

Ha valaha tisztesseggel, es meltosagos hatalommal meg ekesittet: Auagi böcziületes hir neuüben [!] élő embert lác; Emlekezzel megh, hagi aszt bodognak ne mond, az te velekedesedteol el ragattatuan; Mert ha az cziendes es bantasnélkül valo eletnek mi volta, az mi hatalmunkban leuő dolgokban helihesztetik: Tehat it sem az irigisegnek, sem az haragh úzes keouetésnek, hellie nem leszen; El annyra hagi sem Herczegh, sem Feiedelem, sem Tanaczios Ur nem keuansz lenni, hanem minden effele tiszteol szabad ember. Erre penigh egi által ut viszen, tudni illik: Azoknak megh utalása az melliek az mi hatalmunkban ninczienek.

XXVI Resz. (Cap. XXI.)

Azokra ualo felelet, az melliek az felliül meg mondot ertelemnek ellenne uettethetnek.

Emlekezzel megh hagi nem az illet teged gialazattal, az ki szidalmaz, vagi út, vër: hanem affeleol az ember feleol valo velekedes teszi aszt, hagi magad feleol ugi itili. Mikor annakokaert valaki teged verseniessegre izgat, tudgiad hagi, nem mas, hanem az te magad velekedesed izgat. Azert mindgiart azon legi, hagi az te velekedesedteol el ne ragattassal; Mert ha kellete ideien korán eczer aszt megh késlelheted, az utan könnyen megh tartosztathatod te magadat. (Cap. XXII.) Az halál, az számküetés, es minden, valami szörniüsegnek teczhetnek, az te szemed előtt forogion minden napon. Mind ezek felet, kiualtkeppen, az halál. Es igi leszen, hagi soha semmi cziekely ala valo dolgot nem gondolsz, sem penigh semmit felettéb nem keuansz.

Immar aszt az embert tanittia Epictetus, az ki, az io erkölczben ualamit giarapodot.

XXVII Resz. (Cap. XXIII.)

Arra ualo felelet, az melj az bölczieseg köuetőinek ellennek uettethetnek.

Az beolcziesegnek giakorlasara akarode magadot adni? Tudgiad mindgiarast hagi magadot ahoz kesztetted hagi megh neuettessél, es sokaktol megh gugoltassal, mert eszt fogiák mondani: Hirtelen tamat ez beolcz keosztünk: De honnet iöt ez gögös keueli Mester? De te, gögös, keuely ne legi, hanem valamelliek te neked ioknak teczenek, ioknak tarcz azokat, mint ha Istenteol volnal el rendeltetuen az seregben valo állásodban. Hagi ha azokban meg maracz, azokis, az kik teged neuetnek vala, végre te raitad diczirettel almelkodnak. Ha penigh el eresztet magadat, es erőt vehetnek raitad, tehat immar két okert neuetnek megh.

XXVIII Resz. (Cap. XXIV.)

Az Bölczinek allapattiat el rontia, külső dolgokra ualofordulasa.

Ha valaha teortenik hogi az külseo dolgokra fordulsz, es valakinek kedueben akarsz lenni, tudgiad hogi hiuatalodbol ki estél. Mindenben azert elegendiel megh aual, hogi beolcz vagi. Ha penigh akarsz beolcznek lattatni, legien eleg hogi te magadban bolcz vagi.

XXIX Resz. (C. XXV.)

Azokra az gondolkodasokra ualo felelet,
az melliek annak elmeieben tamadnak,
az ki az bölcziesegre adgia eo magát.

Illien gondolkodasok teged ne giöteorienek: En minden tisztessegnélkül fogok élni, es mindenüt cziak semminek tartatom. Mert ha tisztessegnélkül élni rosz dologh, nem élhecz roszszab allapatban semmiert, hanem cziak az ondok véteker. Auagi te dolgode hogi Feiedelemsegre iuthas? Auagi az lakadalomban el hiuattassal? Semmikeppen nem te dolgoz. <Auagi> Tehat miczioda gialazatod köuetköszhetik abbol? Auagi mikeppen itiltethetel semminek? Holot cziak azokban kel te neked lenned, az melliek az te hatalmadban vadnak, az melliekben szabad lenned szinte a leg felső helliennis. De tálam ez fai hogi baratidnak semmi segitseggel nem lehecz? Mikeppen veszed, hogi érted eszt? Penzel nem segithetede eoket? Auagi hogi Tisztre nem emelhetede eoket? Vgianis ki mondgia te neked, hogi ez illien dolgok az mi hatalmunkban legienek, es nem inkab az maseban? Auagi ki adhattia aszt másnak az miuel nem bir? De mondhatnád: Eok igi szolnak, hogi akar czak azert szerzenék ioszagot, hogi nekik lenne honnet mit adnom. Te penigh nekik eszt feleld: Ha szereszhetek szemermettessegem, hűtöm, es io lelki ismeretem bántásanélkül, szerzek: Tú mutassatok ebben io utat. Ha penigh azt keuánniátok, hogi az en io voltomat elveszessem, hogi igi azokat tú, az mellieknek az ioban reszek ninczien, megh nierhessetek: Tekinczietek meg meli meltatlan es esztelen keuansagtok legien. Auagi mellyket akariatok inkab: Az penszte, auagi az hű es szerelmes barátot? Ebben legietek annakokaert nekem segitseggel, es nem azt keuanniatok hogi azt czielekedgiem, az meli által hiedelmemet es szemermettessegiemet el veszessem. Mégis mondanad: Oh hazamnakis nem lehetek semmi segitseggel. Mulato Tornacza nem leszene te általad, vagi feredő háza? Micziódát? Auagi nem az vargak tisztie az saru czinalás? Nem az kouacziok miuelieke az fegiuert? Elegh ha ki ki az eo hiuatalát tész. Osztan: ha hazadnak polgarat tanittandod hogi hű es szemermetes legien; semmiuel nem segittede? Igenis. Tehat teis nem vagi haszontalan tagia hazadnak. De mondanad: Menemű helliem leszen azokaert az varosban? Az meneműben iuthacz hűteod es szemermettessegednek megh bántásanélkül. Hogi ha ezeket az Josagokat elveted azert, hogi hazadnak hasznali, mi haszna leszen benned hazadnak, ugi mint ki szemtelenű es hűti szegeotte lettél?

XXX Resz. (C. XXVI.)

Ahoz az felelethez ualo toldalek, az meli az bölczieseket
giakorloknak akadalyt fordittia el.

Nagiobra böcziültetette valaki te naladnal az lakadalomban, uagi az köszöntesben, uagi az Tanacz házban? Ha az illien dolgokat ionak itiled, örülnöd kel azon, hoga az ki naladnal nagioobra böcziültetet, ezekben reszesült. Ha penigh az illien dolgokat rosznak itiled, ne band, hoga azokban te neked reszed nem leott. Megh emlekezzel penigh, hoga ha azokat nem czielekeded, az melliek az mi hatalmunkban vadnak, semmikeppen nem lehet, hoga amazok te neked tulajdonittassanak. Mert, hoga böcziültessék az annýra, az ki köszeon-tesnek okaert nem niomia valakinek kúszeobit: az menyre az böcziültetik az ki giakron niomia? Auagi az mást haza nem késérő, hoga böcziültessék nagioobra annal, az ki mast haza kesér? Auagi az ki mást nem diczir, annál, az ki mást diczir? Nem igazan czielekedel annakokaert, seot telhetetlen lész, ha az memű árron ezeket adgiák, aszt megh nem fizetuen, azokat ingien keuanandod. Mint pelda: Ier lassuk mint adgiak az salatát; mondgiuk: Edgi filleren. Immar ha valaki egi fillert aduan, salátát veszen, te penig fillert nem fizetuen, nem vész: Ne itild hoga aláb valo vagi annál az ki salátát veott; Mert mikeppen hoga annak az éő veott salataia nala vagon: azonkeppen az te filleded te nalad vagon. Szinte igi vagon ez arantis az dologh. Nem vagie hiuatalos valakinek lakodalmaba? Mert nem attad megh az hiuonak az lakodalom árrát, az meli dicziret es szolgálat. Fizesd megh annakokaert az mit annak fizetendő vagi, ha eszt keuanod. Ha penigh aszt nem akarod megh fizetni, s — mégis aszt meg akarod nierni, feosueni, es bolond vagi. De mondanad: Ninczien miuel vaczioralnom, es ez fai. Vai igenis vagon, mert hizelkeduen nem diczired aszt, az kit nem akartal diczirni: Nem szeretted valakinek az bę menetel keozben embersegtelen, keueli negeddesget.

XXXI Resz. (C. XXVII.)

Az természet tanaczadasabol ualo közönseges dolgok.

Az természetnek tanaczia megh ismertetik az ollian dolgokból, az mellyekben edgikünk a masinktol nem különbözünk, ugi mint: Az szomszed szolgálja mikor pohart, auagi valami egiéb edént el törend, mindgiart igi szoktunk szolani: Az teoredekeni edeniek közül valo volt. Annakokaert tudgiad, hoga ollian legi az te poharod el töreseben, az menemű voltal az más pohara el töreseben. Jgi czielekedgiel az nagioob dolgokbannis. Mas embernek holte fia, vagi felesége megh? Itt mindenek aszt mondgiak, hoga emberek között szokot dologh az. De azert ha kinek az eo fia, vagi felesége megh hal; Jai veszék, oh szegeni feiem. Igi kiált-biált. Megh kel vala arrol emlekezned mint valánk akkor, mikor más feleol illient hallunk vala.

XXXII Resz. (C. XXVIII.)

Az természet által nem teremtetet ez uilagon
gonosz dologh es uétek.

Mikeppen hogi nem azért tetetik fel a Cél hogi aszt megh ne talallák:
Azonkeppen az gonossagis ninczen az természetől fel téue Celul az vilagon.

XXXIII Resz. (C. XXIX.)

Miczioda haboriczia fel az szűuet; Es mit czielekedgiünk
hogi meg ne haragodgiunk.

Ha valaki az te testedet valami utadban read talalo embernek birodalma
es veresege alá adná: hiszem hogi aszt haragh neuen vennéd. s — Hát te mi-
kor az te elmedet valameli szemed eleiben akadonak hatalma alá eresztet, ugi
hogi, ha szidalmaz, megh haborodol, es dul fulsz, nem szegienlede? Annakokaert
valamihez fogsz, annak először kezdetit, az utan vegezetit, tekincz megh, es
ugi fogý az dologhoz. Ha eszt nem miueled, először ugian serenien, es hiuen
kezdesz ahoz, nem gondoluan megh annak végét; de az utan valamit illetlenül
csielekeduen megh fogod szegienleni eszt.

XXXIV Resz. (Cap. XXX.)

Hathato pelda arra, mi törtenhessek abban,
az mit czielekedni fogunk.

Akarsze bai uiuassal giözedelmessé lenni? Bator, enis akarom, mert ieles
dologh: De gondold megh mind eleit, s — mind utollíát, es ugi fogý ahoz
Szűkseg hogi legi io test állással; ély kemeny eledelle; el tauosztasd az czie-
meget, giakoroltassal az útkeozetre bizonios oraban, sokszor ugi teortenik hogi
az heuűsegeben nem hidegh italt az hidegben nem bort iszol: Es edgi szoual,
mint egi Oruos kezeben ugi kel magadot adnod az baiuiuasra tanittonak keze-
ben. Végre osztan bai uiuasra ki kel állanod; Es neha teortenik hogi kezed
sebesedik megh, neha labad ficziamodik ki, es sok cziapast kel fel vened.
Teortenik ezis, hogi megh vagdaltatol, es mind ezek felet megh giöztettel. Mind
ezeket iol megh uisgaluan, ha mégis ugian az akaragod, ám bár magadot ad az
bainoksagra; ha hol nem: ugi fogsz élni mint az giermekek, az kik neha
eokis bainokosdit iaczodnak, neha Trombitasokká lesznek, neha küzdeodnek,
neha kűrteűlnek, neha Comeadiat iaczodnak: Ezenkeppen tes neha bainok,
neha fegiueres vitez, neha prokator, neha mást tanitto bölcz Mesterrę lész,
egész szűuel penigh semmi sem lész, hanem mint edgi Maiom, valamit megh
lác, aszt miueled, eggiet meg unuan, mást meg keduelsz, miuel hogi ahoz
magad gondolatlanul fogtad vala, nem probaluan meg magadat, hanem vak-
merőkeppen imillien amollian keuansagod utan indultal. Igi sokan mikor
valameli beolcz embert megh látnak, auagi halliák hogi valaki igi szol: Meli
beolczen szol, beszél Socrates nyluan hogi mas ember igi nem szolhatna. Eokis

eszt haluan, akarnak beolczielkedni, Hallade ember, gondold meg elöször menemű, es micziodas az a' dologh, az melihez te akarsz fogni, annakutanna kéré tanacziot az te természettedteol, hōgi ha annak elviselesere elegendő vagie, auagi nem. Bainok akarsze lenni, vagi küzdő? Tekincz meg két karodat, nézd meg két Czombodat, gondold meg agiekodat; Mert az természet eggiel egire mást másra alkotmatosbá téott. Itilede magad feleol, ha arra adod magadat, hōgi ugi ehétel, ugi ihatol, es ugi tūrhecz, szenuedhecz, az mikeppen az dologh keuannia? Edes álmatat meg kell szakasztanod, niughatatlankodnod kel, edes szüleideol meszsze kel tauoznod, szolgaczkadtol meg utaltatol, es mindenűt böcziűtlen lész, ugi mint: az Tiszteknēl, az Vraknal, az Tanacz hazban, az Vduar házban. Ezeket mondom, gondold iol meg, ha keuanode ei czierelni az cziendes szűuet, az szabatsagot, es az haborusagnelkül valo niugodalmat, mind ezeket. Ha hol nem; meg lász hōgi mint az giermekek <nek>, ne legi eczer Tanitto, maszor Szatocz, neha Prokator, neha Uduar biro; Ezek edgiűué nem férnek. Edginek kel lenned, auagi io, auagi roszt embernek. Auagi arra kel adnod magadat, hōgi elmedet giakorolliad: Auagi hōgi az külseo dolgokban légi foglalatos, az az: hōgi vagi iras tudo légi, vagi paraszt ember.

XXXV Resz. (Cap. XXXI.)

Az edgi masnak emberseggel ualo szolgulat,
az természetűt belenk oltatot indulatokból szarmazik.

Minden tisztesseges szolgulatnak merteke edgi általliban az mi edgimashoz valo indulatunk. Atiade valaki? Az természet arra int hōgi gondgiat viseld. engedgi mindenben neki, el tūrd ha meg fedd, ha meg dorgal. De mondanad: Gonosz Atia. Hallode, az természet nem io Atiahoz, hanem edgi általliban, cziak Atiahoz kötelezet. Boszusaggal illete az te Atiád fia? Tarcz te az te rendedben te magadat, es nem aszt tekincz az mit czinal; Nam te aszt vegesztet magadban, hōgi mindent az természet merteke szerent miuely; mert senki teged nem banthat, ha te nem akarod; Akkor bantatol penigh meg, mikor magad feleol ollian velekedesben vagi, hōgi meg bántattál Annakokaert illienkeppen talasz szolgulatot mind szomszedodhoz, s — mind Varasi feledhez, mind feiedelmedhez, ha arra szoktatod magadat, hōgi meg lássad kihez, kizez, miczioda szöuetseggel legi köteles.

XXXVI. Resz. (C. XXXII.)

Istennel ualo szöuetsegűnk, az melliet kel neki
szolgálnunk

Az Isteni kegiessegeben es szolgulatban, tudgiat hōgi legh nagio es kiualtkeppen valo tisztet es hiuatalod ez, hōgi igaz értelmel legien az Isten feleol, hōgi tudni illik: Vagion Isten, es hōgi igazan, es iol bir es igazgat mindeneket, hōgi engedni kel eo neki, es valami valamint leszen, abban meg kell niugonni, es eszt örömet kel köuetni, ugi mint, kinēl nyuan vagion, hōgi felette igen io tanaczibol megien minden végben. Mert igi sem nem vadolod az Istent, sem

nem panaszkodol azon hagi feledékenisegben vagi nala. Ez penigh külömben nem leszen, hanem ha megh vetuén azokat az meliek az mi hatalmunkban ninczienek, cziak szinte azokban heliheszteted az iot, es gonoszt az meliek az mi hatalmunkban vadnak. Mert ha amazokban allitod lenni az iot es gonoszt, mikor aszt, az mit keuansz, megh nem niered, es az miteol fucz, aszt el nem taosztathatod: szüksegh hagi panaszolkodgial, es azoknak okat, s authorat giüleollied. Mert minden lelkes állatba bę oltotta eszt az természet, hagi az artalmas dolgoktól, es annak okaitól irtozzék es fusson; Az hasznos dolgokat penigh, es azoknak okait keresse, es magához kapcziollia. Lehetetlen annakokaert, hagi az, ki maga feleol aszt itili, hagi megh sęrtetik, örülhessen annak, az ki neki ártalmara vagion. Innęt vagion, hagi az káruallásnakis senki nem örülhet. Ezis innęt vagion, hagi az Fiu az eo Attiát szidalmazza, mikor azokból, az meliek ionak láttatnak, eotet nem reszesitti. Polynices es Eteoclesis, azert viseltek egimásra* hadat, hagi az uralkodásban való męltosagot ionak itilik vala. Ezert átkozodik az szánto ember az Isten ellen. Ezert az haíos. Ezert az kalmar. Ezert azok az kiknek vagi feleségek, vagi giermekek megh hal, mert az hol az haszon, ott az Isteni szolgálat. Annakokaert az ki azokat keuánnia, auagi azoktól irtozik, az melieket keuanni vagi el taosztatni kel, az ollian ember akkor az Isteni szolgálatra gondot visel. Az keuantatik penig hagi mindenek <teo> az eo Eleiektől marat dicziretes io szokás szerent tegienek áldozatokat, es szentseges tiszteleteket, es az sengębeol való aiandekokat be mutassák az Istennek tiszta artatlansagban, nem buia fertelmesseghben, vagi rest tuniasagban, vagi ondok feosuenisegben. Bę mutassák penigh aiandekokat, nem tehetségek vagi ereiek felet.

XXXVII. Rész. (C. XXXIII.)

Az Prophetatoli öuendő kérdésben,
mint kellien magunkat uiselnünk.

Mikor az Jöuendő mondohoz megí, megh emlekezzél arrol, hagi nem tudod aszt, az mi köuetkeozik; hanem azert megí, hagi aszt az öuendő mondotal meg tanulliad. Menemű legien penigh az mi feleol kérdendő vagi, ha természet által való beolcz vagi, tudnod kellet; Mert ha azok az dolgok közül való, az meliek az mi hatalmunkban ninczienek: tehat szüksegh, hagi sem io, sem gonosz. Annakokaert mikor az Jöuendő mondohoz mégi, ves ki szűuedből minden keuano vágiódist, es megh utaltato irtozast; Mert ha eszt nem mieueld, félue, reszketue mégi az öuendölöhez. El teokellied azert te magadban, hagi semmi küleombsegh ninczien imez, vagi amaz teortenendő dologh keoszt: Es hagi az mi teortenik, ninczen semmi közeod ahoz, es valamenemű leend, senki megh nem tilt, hagi aual ne ély. Annakokaert batron es nagi szűuel meny az Istenhez, kérdeni, ugi mint nagi io tanacziot adható Urhoz. Az utan ha mi tanacziot ád, eszedbe iusson kit tanaczioltal, es ha az tanaczinak helt nem acz, tudgiad kinek męltóságát veted meg. Az Isteni felelet kerdesre penigh ugi meni, az mint Socratesis hadgia, tudni illik: hagi ollian dolog felől kérdgi Istenteol tanacziot, az melinek ki menetele telliesseghel bizontalan te nalad, es aszt, sem

* ellen [beszúrva].

emberi okosságból, es semmi todomani által megh nem tudhad semmikeppen. Mikoron azért vagi Baratoddal, vagi hazaddal kelletik veszedelmet fel vállalnod, ne kérdgi az ieüendő mondótól tanacziót, ha kelle, auagi nem kelle veszedelemre adnod te magadat; Mert ha az Jöüendő aszt mondgia hagi szerenczietlen iel mutatodik: Abbol te mindgiart azt magiarazod, hagi halalod keouetközik, auagi testeden valo bennasagod, auagi számkiuetésre való meneteled. Más feleol penigh az okossagh aszt mutattia es keuannia, hagi io dologh baratodert es hazadert szerencziét próbálnod veszedelmeddelis. Annakokaert az Pythius Apollot, az ki igen nagi es hires iöüendő mondo volt, köuessed ez dologban, az ki az Templombolis ki üszte aszt, a' ki veszeo felen valo barattianak segitseggel nem leött.

XXXVIII Resz. (Cap. XXXIV.)

Mi magunkra nezö tisztetek:

az mierkölcziúnket álhatatossá, uagitetouazouá mitegie.

Es legelsöben az beszélgetesről,

s — kiualtkeppen az halgatasról.

Szabý magad eleibe nemünemű peldat, es remeket, az melliet megh örizz es megh tarcz, mind mikor magadnak egiedül vagi, s — mind mikor egiébbeli társaságban élsz, kiualtkeppen vesztegh halgato legi, auagi szükséges dolgok feleol szoly, asztis penigh reouideden. Ritkan, cziak mikor alkolmatossagod vagon, akkor ály szo beszetre ele, es ne mindent mondgi az mi teortenet szerent nyeluedre foliamodik. Nem az Bainokokrol; nem az Jatekban louat futtatokrol; nem az egimassal küzdö fegiueresekreol; nem az fris vendegseg, es az giakor es bö pohar keoszönes feleol; nem az etel es ital feleol, beszeli melliekröl mindenüt szellel beszélnek. Kiualtkeppen penigh aszt el tauosztassad, hagi mikoron az emberek feleol vagon szo, azokkal se ne diczird, se ne hasonlicz senkihez. Hagi ha lehetséges teolled, az te veled tarsalkodoknak beszedekek fordicz arra, az mi kellemetes es tisztességes. Auagi hagi mikor egiebek illetlen beszedbén elegiednek, halgas veszteg.

XXXIX Resz. (Cap. XXXV.)

Az neuetesről.

Se sokat ne mosoliogy, se minden dolgon ne neues, se nagi hahataual ne kaczagý.

XL Resz. (Appendix Cap. XXX[V])

Az esküuesről.

Az esküuést el tauosztassad ha lehetséges telliesseggel, ha hol nem, az meniere lehet.

XLI Resz. (C. XXXVI.)

Azuendegeskedésről.

Az kúuül valokkal, es az sült parasztokkal való vendegseget el tauosztasd. Hogi ha az üdö ugi hozza, hogi azokkal valo niaiaskodasod teortenik, szorgalmatoson meg lássad, hogi az parasztsághoz ne szokial tuduan aszt, hogi az ki ollial kendödik az ki az ferteoben keueredet meg fertesztetik, ha szinte egiéb arant tisztais.

XLII [Resz.] (C. XXXVII.)

Azokrol az melliek az test táplálására neznek.

Az melliek az test taplálásara, es takargatasara néznek, annyban kapý es ély azokkal az menyeben az szúnek tisztasaga keuannia, ugi mint: az eledellel, itallal, eolteozettel, es czieléddel. Az mi penigh az negedsegre, es tobzodasra néz, el tauosztassad.

XLIII. [Resz.] (Cap. XXXVIII.)

Az buiasagrol es testi göniörűsegről.

Az buia keozeosülesteol tehetseged szerent, hazassagod ideieigh, szúzen tarcz magadat. Hogi [az utolsó szó már órszó.]

L. Rész.

Mint kelljen megtartóztatni az testi indulatot.

LI. Rész

Nyilván legyen az mi czelekedetünk.

LII. Rész.

Igassagot kövessünk és az tisztességre gondolkodýiunk.

LIII. Rész.

Nem az mi egyáltallyában jo azt válaszszuk,
hanem az melyre eleghségesek vagyunk.

LIV. Rész.

Miképpen kellyen az szivünket meghtartóztatnunk
az feslett indulatoktól, avagy az rosz itélettől.

LV. Rész.

Az testhez tartozó jószágokról.

Mértéke kinek-kinek jószágának, marhaianak az test, miképpen az sarúnak az láb, ha az okáért ebben megh maradsz, az merteket megh tartod, ha penigh által hágod, osztan mint egy meredek helyen kényszerittetel vitetni, miképpen az sarú dolgában is, ha lábod állapotját megh haladgia az sarú, tehát léssen srkes sarud, annak utánya bársionios, annak utanna szines sarud, mert az mi egyszer sz mértéket megh haladgia, soha nincs annak határa.

.

LXIV. Rész.

Az tudatlan és tudós embernek különbsége

. :

[LXV]

[LXVI]

[LXVII]

[LXVIII]

[LXIX]

EPICTETUS IN HUNGARIAN AT THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY

The influence of the Stoa on secular and religious literature in Hungary as well as on philosophy and political science was very strong. On the basis of recent essays it is the custom nowadays to speak of the „Hungarian neostoicism” at the end of the 16th and at the beginning of the 17th centuries as of a peculiar trend. The Hungarian research has dealt with Epictetus’ further living in Hungary only by the way, his appearance in the Hungarian language has been almost completely neglected.

The Hungarian and foreign literature takes note of the „Encheiridion” having been translated first into Hungarian by Benjamin Mokry in 1825. (The description of this edition is to be found in English too, in W. A. Oldfather’s solid work: Contributions toward a bibliography of Epictetus. [Urbana], University of Illinois, 1927. no. 567.) The truth is, however, that Epictetus had a rather earlier appearance in Hungary; his influence can be discovered as early as the time of the late Renaissance. In the poems and in a maditation in prose of the outstanding poet and cultural organizer of the time, János Rimay whole passages appear in Hungarian, which are taken from Epictetus.

At about 1620—1630, — that is two hundred years before Mokry’s edition — the whole Encheiridion was translated into Hungarian. There are no data concerning a printed edition of this „Handbook”. It is a fact however, that several versions of it in manuscript were in common use at the 17th century. Unfortunately they were destroyed or mutilated in the meantime, consequently the whole text of the translation can not be reconstructed. Only the text of the first 43 chapters is safe. An Epictetus-edition in Latin, which was used by the translator or copier, gives in its marginal notes all the chapter numbers of the Hungarian version. In this way we have all the same idea of the whole translation and we know too that its source is not the Greek original, it is not the Wolfius edition (which also appeared in Hungary), but some independent publication of Angelus Politianus’s Latin translation. It is very similar to the earliest translation of Epictetus into the vernicular: Jacob Schenk’s German edition (1534. — published by Oldfather op. cit.).

The translator’s name is: János Thordai. There were several intellectuals of this name in those days in Hungary. Among them there was one, the learned reader of the Kolozsvár Unitarian College, who carried on a very active literary work: among others he translated the whole psalter and edited the Hungarian Unitarians’ hymnal. He made his studies in Frankfurt am Oder. It is likely that the translation is his work. The unitarian provenience of the manuscripts is without any doubt.

In Hungary belles-lettres, particularly poetry in the native language was flourishing as early as the end of the 16th century. Philosophical literature began to develop later. Rimay’s meditation reminding of an Epictetus paraphrase is the first writing on philosophy in the Hungarian language. And in Thordai’s Handbook an antique world of thought finds its first expression in Hungarian. The „slave philosopher” seems to have a particular place in the history of the Hungarian thinking, or at least in the formation of the Hungarian philosophical terminology.